

МІНІСТЭРСТВА АДУКАЦЫІ РЭСПУБЛІКІ БЕЛАРУСЬ
БЕЛАРУСКІ ДЗЯРЖАЎНЫ ЎНІВЕРСІТЭТ
ФІЛАЛАГІЧНЫ ФАКУЛЬТЭТ
Кафедра беларускага мовазнаўства

РАТНІКАВА
Алена Сяргееўна

ДЭСЕМАНТЫЗАВАНЫЯ ЭЛЕМЕНТЫ
Ў СПАНТАННЫМ МОЛАДЗЕВЫМ МАЎЛЕННІ

Дыпломная работа

Навуковы кіраўнік:
кандыдат педагагічных навук,
дацэнт С. М. Якуба

Допущана да абароны

“ ” 2019 г.

Заг. кафедры беларускага мовазнаўства

доктар філалагічных навук, прафесар М. Р. Прыгодзіч

Мінск, 2019

ЗМЕСТ

ПЕРАЛІК УМОЎНЫХ АБАЗНАЧЭННЯЎ, ЗНАКАЎ І ТЭРМІНАЎ.....	3
РЭФЕРАТ.....	4
УВОДЗІНЫ.....	7
ГЛАВА 1 ФЕНОМЕН СПАНТАННАГА МАЎЛЕННЯ.....	10
1.1. Спантаннае маўленне як прадмет навуковых даследаванняў.....	10
1.1.1. Вывучэнне спантаннага маўлення ў рускай лінгвістыцы.....	10
1.1.2. Вывучэнне спантаннага маўлення ў беларускай лінгвістыцы.....	15
1.2. Спантаннае беларускае маўленне гарадской моладзі.....	19
1.3. Тэрміналагічная разнастайнасць у абазначэнні сумежных маўленчых феноменаў.....	22
1.3.1. Дэсемантызаваныя элементы.....	22
1.3.2. Дыскурсіўныя словы.....	25
1.3.3. Словы-паразіты	28
ГЛАВА 2 ЛЕКСІЧНЫЯ АСАБЛІВАСЦІ СПАНТАННАГА МОЛАДЗЕВАГА МАЎЛЕННЯ.....	34
2.1. Лексічныя асаблівасці маўлення «новых» носьбітаў.....	34
2.2. Характарыстыка інфармантаў.....	38
2.3. Функцыянальная нагрузка дэсемантызаваных элементаў у моладзевым маўленні.....	39
2.3.1. Дэсемантызаваны элемент <i>вось / вот</i>	40
2.3.2. Дэсемантызаваны элемент <i>як бы</i>	40
2.3.3. Дэсемантызаваны элемент <i>да</i>	42
2.3.4. Дэсемантызаваны элемент <i>то бок</i>	43
2.3.5. Дэсемантызаваны элемент <i>значыць</i>	45
2.4. Аналіз запісаў	46
ЗАКЛЮЧЭННЕ	50
СПІС ВЫКАРЫСТАНАЙ ЛІТАРАТУРЫ.....	53
ДАДАТАК «Прыклады расшыфраваных запісаў»	58

ПЕРАЛІК УМОЎНЫХ АБАЗНАЧЭННЯЎ, ЗНАКАЎ І ТЭРМІНАЎ

Прынятыя скарачэнні

англ. – англійскі

БАЖ – Беларуская асацыяцыя журналістаў

БДПУ – Беларускі дзяржаўны педагагічны ўніверсітэт

БДУ – Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт

БНФ – Беларускі Народны Фронт

ВА – вышэйшая адукацыя

в. – вёска

г. – горад

гл. – глядзі

г. д. – гэтак далей

г. зн. – гэта значыць

ж. – жаночы

інш. – іншае

кол-ць – колькасць

лац. – лацінскі

м. – мужчынскі

МДЛУ – Мінскі дзяржаўны лінгвістычны ўніверсітэт

ЛКБ – Партыя камуністаў Беларусі

рус. – рускі

СМІ – сродкі масавай інфармацыі

цыт. – цытуецца

РЭФЕРАТ

Дыпломная работа: 57 с., 56 крыніц, 1 дадатак.

Ключавыя словы: вуснае маўленне, спантаннае маўленне, моладзевае маўленне, «новыя» носьбіты, «традыцыйныя» носьбіты, лексічныя асаблівасці, дэсемантызаваныя элементы, дыскурсіўныя словы, словы-паразіты.

Аб’ект даследавання: вуснае спантаннае маўленне беларускамоўнай моладзі.

Прадмет даследавання: дэсемантызаваныя элементы ў спантанным моладзевым маўленні.

Мэта дыпломнай работы – абапіраючыся на навуковыя напрацоўкі ў галіне вуснага спантаннага маўлення, даследаваць дэсемантызаваныя элементы ў спантанным маўленні беларускамоўнай моладзі і вызначыць асаблівасці іх функцыянавання.

Дыпломная работа складаецца з уводзін, дзвюх глаў асноўнай часткі, заключэння, спіса выкарыстанай літаратуры і дадатка.

Метады даследавання: апісальна-аналітычны метады, метады сацыялінгвістычнага эксперыменту, прыёмы сістэмнай класіфікацыі і колькасных падлікаў.

Атрыманыя вынікі і іх навізна. Навуковая навізна дыпломнай работы заключаецца ў даследаванні дэсемантызаваных элементаў у маўленні беларускамоўнай моладзі на матэрыяле жывога спантаннага маўлення. У выніку даследавання вызначаны тэарэтычныя асновы вывучэння дэсемантызаваных элементаў, акрэслены тэрміналагічны апарат, навуковыя падыходы да кваліфікацыі непадрыхтаванага маўлення і дэсемантызаваных элементаў; выяўлены вызначальныя рысы маўлення «новых» носьбітаў і лексічныя асаблівасці вуснага спантаннага моладзевага маўлення, даследаваны дэсемантызаваныя элементы і асаблівасці іх функцыянавання ў маўленні беларускамоўнай моладзі.

Практычная значнасць. Матэрыялы дыпломнай работы могуць быць выкарыстаны пры правядзенні сацыялінгвістычных даследаванняў па абранай праблематыцы, у педагагічным працэсе пры вывучэнні беларускай мовы ва ўстановах агульнай сярэдняй і вышэйшай адукацыі, разглядацца ў межах факультатываў, спецкурсаў, спецсемінараў, прысвечаных вывучэнню вуснага спантаннага маўлення.

РЕФЕРАТ

Дипломная работа: 57 стр., 56 источников, 1 приложение.

Ключевые слова: устная речь, спонтанная речь, молодежная речь, «новые» носители, «традиционные» носители, десемантизированные элементы, дискурсивные слова, слова-паразиты.

Объект исследования: устная спонтанная речь белорусскоязычной молодежи.

Предмет исследования: десемантизированные элементы в спонтанной молодежной речи.

Цель дипломной работы – опираясь на научные наработки в области устной спонтанной речи, исследовать десемантизированные элементы в спонтанной речи белорусскоязычной молодежи и определить особенности их функционирования.

Дипломная работа состоит из введения, двух глав основной части, заключения, списка использованной литературы и приложения.

Методы исследования: описательно-аналитический метод, метод социолингвистического эксперимента, приемы системной классификации и количественных подсчетов.

Полученные результаты и их новизна. Научная новизна дипломной работы заключается в исследовании десемантизированных элементов в речи белорусскоязычной молодежи на материале живой спонтанной речи. В результате исследования определены теоретические основы изучения десемантизированных элементов, определены терминологический аппарат, научные подходы к квалификации неподготовленной речи и десемантизированных элементов; выявлены отличительные черты речи «новых» носителей и лексические особенности устной спонтанной молодежной речи, исследованы десемантизированные элементы и особенности их функционирования в речи белорусскоязычной молодежи.

Практическая значимость. Материалы дипломной работы могут быть использованы при проведении социолингвистических исследований по выбранной проблематике, в педагогическом процессе при изучении белорусского языка в учреждениях общего среднего и высшего образования, рассматриваться в рамках факультативов, спецкурсов, спецсеминаров, посвященных изучению устной спонтанной речи.

SUMMARY

Thesis: 57 p., 56 sources, 1 addition.

Key words: oral speech, spontaneous speech, youth speech, “new” speakers, “traditional” speakers, desemantized elements, discursive words, parasitic words.

The object of the research: spontaneous oral speech of the Belarusian-speaking youth.

The subject of the research: desemantized elements in the spontaneous youth speech.

The aim of the research is to explore the desemantized elements in the spontaneous speech of Belarusian-speaking youth and determine the features of their functioning based on scientific materials in the field of spontaneous oral speech.

The thesis consists of introduction, body of 2 parts, conclusion, list of literature and references, 1 addition.

The research methods: research and description method; method of semantic and etymologic analysis; techniques of statistics and system classification.

The results of the research and its originality. Scientific originality of the thesis consists in the research of desemantized elements in the Belarusian-speaking youth speech on the basis of lively spontaneous speech. As a result of the research, the theoretical basics of the study of desemantized elements as well as the terminological apparatus and scientific approaches to the determination of spontaneous speech and desemantized elements have determined; the distinctive features of the speech of “new” speakers and lexical features of the spontaneous oral youth speech have identified, the desemantized elements and features of their functioning in the speech of Belarusian-speaking youth have explored.

Practical implications. The research paper can be used in various sociolinguistic researches as well as for studying of the Belarusian language at secondary schools and universities, at different elective and specialty courses, specialty seminars for studying of spontaneous oral speech.

УВОДЗІНЫ

Гутарковае маўленне, як вядома, з'яўляецца функцыянальнай разнавіднасцю мовы і, адпаведна, аб'ектам лінгвістычнага даследавання. Маўленне выконвае функцыі камунікацыі і ўздзеяння, яму ўласцівы сітуацыйны характар і, як вынік, спантаннасць, непадрыхтаванасць, лагічная непаслядоўнасць і інш. Пры спантанным спараджэнні тэксту ў маўленні назіраюцца пэўныя адхіленні ад кадыфікаванай мовы на фанетычным (рэдукцыя галосных гукаў, спрашчэнне груп зычных), марфалагічным (скарачэнні словаформаў), сінтаксічным (наяўнасць эліптычных зваротаў, адсутнасць злучнікаў) і лексічным (ужыванне дыялектызмаў, жарганізмаў, вульгарызмаў, слоў-паразітаў і г. д.) узроўнях.

Даследаванне вуснага спантаннага маўлення з'яўляецца адной з маладых галін мовазнаўчай навукі. Яго паўнаwartаснае вывучэнне пачалося адносна нядаўна. Доўгі час аб'ектам лінгвістычных росшукаў была толькі пісьмовая форма мовы, паколькі фіксацыя вуснага маўлення, па сутнасці, ажыццяўлялася ў асноўным толькі навукоўцамі-дыялектолагамі. Таксама адзначым, што вуснае маўленне раней не лічылася самастойным лінгвістычным аб'ектам, а толькі проціпастаўлялася пісьмовай мове як яе ненармаваная форма.

Варта заўважыць, што пэўны час у цэнтры ўвагі лінгвістычных даследаванняў знаходзілася пераважна дыялагічнае вуснае маўленне – першасная і найбольш натуральная форма маўленчых зносін. А маналог як форма вуснага маўлення заставаўся практычна не вывучаны і стаў прыцягваць увагу лінгвістаў толькі з сярэдзіны 60-х гадоў XX стагоддзя ў працэсе пераходу ад структурных даследаванняў мовы да вывучэння жывой мовы. Адзначым, што вывучэнне гутарковага маўлення патрабуе вялікай даследчыцкай працы, паколькі яго лексічны склад вызначаецца большай разнастайнасцю ў параўнанні з літаратурнай мовай.

На сёння спантаннае маўленне з'яўляецца аб'ектам пільнай увагі і вывучэння мовазнаўцаў і служыць тым матэрыялам, на якім можна прасачыць маўленчыя стратэгіі ў нашай штодзённай камунікацыі. Заўважым, што спантаннае маўленне практычна на ўсіх моўных узроўнях – ад фанетыкі да сінтаксісу – у пэўнай ступені абумоўлена сацыяльнымі характарыстыкамі моўцаў, а таму нярэдка выступае ў якасці матэрыялу для сацыялінгвістычных даследаванняў. Акрамя таго, вынікі аналізу гутарковага маўлення могуць быць карыснымі і ў іншых навуковых дысцыплінах, такіх як нейралінгвістыка, псіхалінгвістыка, кагнітывістыка, камп'ютарная лінгвістыка (у прыватнасці распазнаванне і сінтэз маўлення) і інш.

Асабліваю ўвагу звяртаюць на сябе службовыя часціны мовы і дыскурсіўныя словы, якія Л. У. Шчэрба ў свой час называў «дробнымі». У

пэўным сэнсе гэтыя адзінкі з'яўляюцца цэнтральнымі для мовы і лінгвістычна найбольш цікавымі. «Актуальнасць вывучэння дыскурсіўных элементаў вызначаецца, па-першае, тым, што яны шматфункцыянальныя, а па-другое, у лінгвістыцы адсутнічае іх адэкватнае апісанне і аналіз» [33, с. 8].

У наш час адзначаецца павышаная цікавасць да дыскурсіўных слоў у даследаваннях розных моў. Такія словы дазваляюць прадуктыўна ўжываць камунікатыўны, прагматычны і іншыя сучасныя падыходы да вывучэння моўных з'яў. Вытлумачыць семантыку і прагматыку такіх непрыкметных слоў на тэарэтычным узроўні – гэта вельмі важная задача, якая, вядома, пакуль у поўным аб'ёме не вырашана.

Актуальнасць нашай работы заключаецца ў тым, што ў сучасным мовазнаўстве пытанні, звязаныя з вывучэннем лексікі спантаннага маўлення, належаць да ліку найбольш надзённых, паколькі гутарковы пласт мовы – самы жывы і рухомы, а значыць менавіта ў ім адлюстроўваецца сучасны стан і настрой маўленчага соцыуму. Аднак многія пытанні, звязаныя з прыродай дэсемантызаваных элементаў, якія ўжываюцца ў спантанным маўленні, дагэтуль застаюцца дыскусійнымі. Так, на сённяшні дзень не існуе аднастайнасці ў вызначэнні аб'ёму такіх элементаў, іх адназначных кваліфікацыйных характарыстык і тэрмінаабазначэння. Актуальнасць вывучэння дэсемантызаваных адзінак вызначаецца, па-першае, іх шматфункцыянальнасцю, а па-другое, адсутнасцю ў лінгвістыцы іх сістэмнага апісання і аналізу. З гэтай прычыны аналіз жывога гутарковага маўлення носьбітаў беларускай літаратурнай мовы, вынікі якога могуць быць карыснымі ў розных сацыялінгвістычных даследаваннях, з'яўляецца надзёнай задачай беларускай лінгвістыкі.

Аб'ект даследавання: вуснае спантаннае маўленне беларускамоўнай моладзі.

Прадмет даследавання: дэсемантызаваныя элементы ў спантанным моладзевым маўленні.

Мэта дыпломнай работы – абавіраючыся на навуковыя напрацоўкі ў галіне вуснага спантаннага маўлення, даследаваць дэсемантызаваныя элементы ў спантанным маўленні беларускамоўнай моладзі і вызначыць асаблівасці іх функцыянавання.

Рэалізацыі пастаўленай мэты садзейнічала вырашэнне наступных задач:

- вызначыць тэарэтычныя асновы вывучэння дэсемантызаваных элементаў;
- акрэсліць тэрміналагічны апарат і навуковыя падыходы да кваліфікацыі непадрыхтаванага маўлення і дэсемантызаваных элементаў;
- выявіць вызначальныя рысы маўлення «новых» носьбітаў і лексічныя асаблівасці вуснага спантаннага моладзевага маўлення;

- правесці сацыялінгвістычны эксперымент і прааналізаваць яго вынікі;
- даследаваць дэсемантызаваныя элементы *вось, вот, да, значыць, то бок, як бы* і вызначыць асаблівасці іх функцыянавання ў маўленні беларускамоўнай моладзі.

Метады даследавання: апісальна-аналітычны метады, метады сацыялінгвістычнага эксперыменту, прыёмы сістэмнай класіфікацыі і колькасных падлікаў.

Крыніцай даследавання паслужылі дыктафонныя запісы спантаннага гутарковага маўлення беларускамоўных маладых людзей. Агульная працягласць запісаў складае 6 гадзін (12 інтэрв'ю па 30 хвілін). Запісана маўленне 8 дзяўчат і 4 хлопцаў ва ўзросце ад 17 да 32 гадоў (адзін з інфармантаў не мае вышэйшай адукацыі, пяць з'яўляюцца студэнтамі, а шэсць закончылі вышэйшыя навучальныя ўстановы).

Пры напісанні дыпломнай работы былі выкарыстаны навуковыя тэарэтычныя і практычныя распрацоўкі ў галіне рускага маўлення (А. А. Земская, В. Б. Сірацініна, Н. Ю. Шведава, Б. М. Гаспараў, Г. Г. Інфантава і інш.), манаграфічныя даследаванні беларусістаў (Т. Р. Рамза, С. М. Запрудскі) і навуковыя артыкулы (Л. І. Сямешка, Д. У. Жабін, М. Б. Вахцін, Я. В. Вялічка, І. Б. Лявонціна, А. Э. Разлогава і інш.).

Асноўнымі крыніцамі, якія раскрываюць змест навуковых тэрмінаў, з'яўляюцца лінгвістычныя слоўнікі: «Лингвистический энциклопедический словарь», «Путеводитель по дискурсивным словам русского языка», «Новый словарь методических терминов и понятий» і інш., а таксама матэрыялы з электронных рэсурсаў інтэрнэту.

Дыпломная работа складаецца з уводзін, дзвюх глаў асноўнай часткі, заключэння, спіса выкарыстанай літаратуры і дадатку.

ГЛАВА 1

ФЕНОМЕН СПАНТАННАГА МАЎЛЕННЯ

1.1 Спантаннае маўленне як прадмет навуковых даследаванняў

1.1.1 Вывучэнне спантаннага маўлення ў рускай лінгвістыцы

У рускай лінгвістыцы традыцыйна прынята адрозніваць наступныя паняцці: *вуснае маўленне*, *гутарковае маўленне* і *спантаннае маўленне*. Для таго каб выявіць розніцу паміж названымі паняццямі, неабходна разгледзець іх сутнасць. Заўважым, што ў навуковым асяродку не існуе адзінага меркавання наконт статусу і суаднесенасці дадзеных паняццяў.

Вуснае маўленне суправаджае працэс непасрэдных, жывых зносін паміж людзьмі, а значыць з'яўляецца асноўнай формай існавання мовы. Яго нярэдка супрацьпастаўляюць пісьмоваму маўленню. Звернем увагу на тое, што традыцыйна на пачатковым этапе пры вывучэнні вуснага маўлення выкарыстоўваліся тыя самыя падыходы і метады аналізу, што і пры даследаванні пісьмовага маўлення, якое мае статус кадыфікаванага і лічыцца нарматыўным. Вуснае маўленне вызначаецца наяўнасцю такіх сродкаў выразнасці, як інтанацыя цэлага тэксту або яго часткі (гэта звязана з лагічным члененнем), паўзы, лагічны націск, жэсты, міміка.

Варта адзначыць, што вуснае маўленне разгортваецца лінейна, гэта значыць у сітуацыі, калі моўца «ўжывае гатовыя, замацаваныя ў сістэме мовы формы, якія, аднак, у адрозненне ад выкарыстання пісьмовага маўлення, абдуманая не адбіраюцца, а выкарыстоўваюцца натуральна і непасрэдна ў працэсе маўлення» [28, с. 3]. Лінейнае разгортванне вуснага маўлення патоку, для якога характэрна падача інфармацыі порцыямі (так званая парцэляцыя), стварае некаторую неакуратнасць афармлення выказвання, аднак толькі ў той ступені, у якой магчыма паразуменне паміж суразмоўцамі.

Характар вуснага маўлення залежыць ад сітуацыі зносін, мэты камунікацыі і ўдзельнікаў камунікацыі. Б. М. Гаспараў вылучае цэлы шэраг асаблівасцей вуснага маўлення, асноўнымі з якіх ён лічыць незваротнасць, інверсію, разрыў канфігурацый, перабівы, актывізацыю зыходных формаў слоў. «Тую прымету, якую Б. М. Гаспараў называе неструктураванасцю, дакладней было б назваць нявыражанасцю тых ці іншых значэнняў праз граматычныя формы слоў, паколькі ў вусным маўленні многія сэнсы, што справядліва адзначае шэраг даследчыкаў, аказваюцца выяўленымі (г. зн. структураванымі) такімі сродкамі, як інтанацыя, парадак размяшчэння элементаў, жэсты і міміка» [Цыт. па: 11].

У апошні час многія лінгвісты гавораць аб сацыяльна абумоўленых змяненнях, праз якія «межы функцыянальных сфер сталі больш размытымі, што прывяло да з'яўлення нелітаратурных элементаў у вусным публічным маўленні, у мове сродкаў масавай інфармацыі, а таксама да актывізацыі ўжывання іншамоўных слоў» [12, с. 78].

Блізкім паняццем да *вуснага маўлення з'яўляецца гутарковае маўленне* (рус. *разговорная речь*), што на сёння не мае адзінага вызначэння. Паводле А. А. Земскай, гэта «нязмушанае маўленне носьбітаў рускай літаратурнай мовы» [10, с. 3]. На думку В. А. Лапцевай, гутарковым маўленнем з'яўляецца «разнавіднасць вуснай літаратурнай мовы, якая абслугоўвае штодзённыя бытавыя стасункі і якая выконвае функцыі камунікавання і ўздзеяння» [14, с. 407]. Н. В. Багданава-Бегларан гутарковае маўленне супрацьпастаўляе «кадыфікаванай рускай мове і прафесійнаму маўленню як некадыфікаванае маўленне кадыфікаванаму – і як выключна вуснае – таму, якое існуе і ў вуснай, і ў пісьмовай формах» [3, с. 16–17]. В. Б. Сірацініна разглядае гутарковае маўленне як адзін з відаў вуснага маўлення і супрацьпастаўляе яго навуковаму, публіцыстычнаму, дзелавому і мастацкаму тыпам маўлення.

Варта адзначыць, што з усіх вербальных тыпаў зносін менавіта гутарковае маўленне найбольш цесна звязана з пазамоўнымі сродкамі чалавечай камунікацыі. Таму важнасць яго вывучэння на фоне цэласнага камунікатыўнага акта, што фарміруецца не толькі вербальнымі семіятычнымі сістэмамі, становіцца ўсё больш відавочнай. У сферы камунікацыі назіраецца функцыянальны паралелізм моўных і пазамоўных сродкаў. Так, акт камунікавання рэалізуецца, па-першае, толькі праз моўныя сродкі; а па-другое, праз спалучэнне лінгвасеміятычнай сістэмы з жэставымі і мімічнымі знакамі.

У навуковых колах аўтарытэтнай з'яўляецца тэарэтычная канцэпцыя А. А. Земскай, згодна з якой рускае гутарковае маўленне (рус. *русская разговорная речь*), з'яўляючыся некадыфікаванай разнавіднасцю літаратурнай мовы, супрацьпастаўлена ёй і адрозніваецца як з экстралінгвістычнага пункту гледжання (умовамі ўжывання), так і з моўнага пункту погляду (спецыфічнымі сістэмна-структурнымі ўласцівасцямі). Такім чынам, паводле даследчыцы, кадыфікаваная літаратурная мова і гутарковае маўленне – гэта дзве падсістэмы ўнутры літаратурнай мовы, рэалізацыя якіх вызначаецца камунікатыўнымі ўмовамі. Так, кадыфікаваная мова абслугоўвае сферу афіцыйных зносін (асабістых і публічных), а «функцыя гутарковага маўлення заключаецца ў абслугоўванні сферы неафіцыйных, непадрыхтаваных асабістых зносін» [11, с. 5]. Такім чынам, асноўнымі прыметамі гутарковага маўлення з'яўляюцца вусная форма, натуральнасць, нязмушанасць і дыялагічная прырода.

Паводле А. А. Земскай, спецыфіка гутарковага маўлення заключаецца ў тым, што моўцы з'яўляюцца носьбітамі літаратурнай мовы, але не носьбітамі

гарадскога прастамоўя і дыялектаў. «Сітуацыя, у якой носьбіт рускага гутарковага маўлення валодае дыялектам або прастамоўем, магла б прадстаўляць толькі рэдкае выключэнне, а не правіла. Рускае гутарковае маўленне – гэта тая літаратурная фармацыя, якой носьбіт літаратурнай мовы карыстаецца ў побыце, у коле сям’і і сяброў, наогул у разнастайных умовах асабістых нязмушаных зносін» [11, с. 23].

З вышэйадзначанага вынікае, што носьбіты літаратурнай мовы не валодаюць ні прастамоўем, ні дыялектамі. Аднак у маўленні гэтыя носьбіты могуць выкарыстоўваць элементы прастамоўя ці дыялектаў дзеля экспрэсіўнасці або дасягнення камічнага эфекту. Пры гэтым пад носьбітамі літаратурнай мовы А. А. Земская разумее адукаваных асоб, якія нарадзіліся і сацыялізаваліся ў горадзе, а пад носьбітамі гарадскога прастамоўя – гараджан па нараджэнні або асоб, якія доўга жывуць у горадзе, але зусім не валодаюць ці не авалодалі ў дастатковай ступені літаратурнымі моўнымі нормаў.

Паняцце *спантаннае маўленне*, як правіла, выводзіцца з супрацьпастаўлення паняццяў *спантаннасць* ↔ *падрыхтаванасць*. Заўважым, што пад спантаннасцю разумеецца праява наяўнасці ў маўленчай камунікацыі збоў, звязаных з неадпаведнасцю думкі ўмовам камунікацыі. Гэта, хутчэй за ўсё, адбываецца праз канфлікт паміж думкамі моўцы і яго эмацыйна-пачуццёвым, інтэлектуальным ці культурным станам. Аднак не ўсе навукоўцы ў сваіх даследаваннях прытрымліваюцца такой думкі. Таму можна сказаць, што і спантаннае, і неспантаннае маўленне можа разглядацца з пункту гледжання падрыхтаванасці / непадрыхтаванасці.

Існуе ў лінгвістыцы і такі пункт погляду, паводле якога спантаннай называюць «форму вуснага маўлення, якая можа спалучацца з рознай ступенню падрыхтаванасці (абдуманасці) яе зместавага боку і выкарыстоўвацца ў розных сітуацыях зносін (дыялог ці палілог, гутарка, вольны маналог, даклад ці лекцыя, якія чытаюцца без выкарыстання пісьмовага тэксту, і інш.)» [27, с. 5].

Часам спантаннае маўленне трактуецца як адхіленне ад эталонных маўленчых рэалізацый, да якіх адносяць, перш за ўсё, падрыхтаванае, загадзя прадуманае маўленне. У шэрагу прац, прысвечаных спантаннаму маўленню, выяўлены характэрныя для яго прыметы. Так, напрыклад, В. Б. Сірацініна адзначае наступныя рысы: «меншая лексічная дакладнасць, сінтаксічныя абмежаванні даўжыні і складанасці словазлучэнняў і сказаў, адсутнасць прыслоўных і дзеепрыслоўных зваротаў, наяўнасць незвычайных для пісьмовага маўлення канструкцый, запаўняльнікаў паўзаў, наяўнасць маўленчых памылак» [23, с. 14]. Таксама да ліку спецыфічных прымет можна аднесці абрывы думкі, заміні, паўторы, выпраўленні, устаўныя і металінгвістычныя канструкцыі і г. д.

Рускае спантаннае маўленне і яго месца ў сістэме літаратурнай мовы вызначаецца па-рознаму. Некаторыя даследчыкі разглядаюць яго як вусную разнавіднасць ў складзе літаратурнай мовы (В. А. Лапцева) або як адмысловы стыль (В. Б. Сірацініна). Адзін з расійскіх даследчыкаў спантаннага маўлення Д. У. Жабін адзначае цяжкасці яго навуковага вывучэння: «пры спантанным спараджэнні маўлення яго арганізацыя на ўзроўні адзінак маўлення, сінтаксісу і лексікі адрозніваецца ад іншых відаў вуснай і пісьмовай мовы, апісанай метадамі лінгвістычнага аналізу, што патрабуе распрацоўкі іншых метадаў» [34]. Яшчэ адна складанасць заключаецца «ў запісе і дакладнай перадачы ўсіх асаблівасцей маўлення (фальш-старты, самавыпраўленні моўцы, збоі ва ўжыванні граматычных формаў і парадку слоў, паўторы і г. д.) з мэтай выяўлення механізму, пры дапамозе якога можна апісаць сістэму, што заключае ў сабе аб'ём і спецыфіку спантаннага выказвання моўцы» [34]. Сапраўды, спантаннае маўленне мае адрозненні ад іншых відаў вуснай і пісьмовай мовы на фанетычным, лексічным і граматычным узроўнях і для глыбокага даследавання гэтых адрозненняў традыцыйных лінгвістычных метадаў відавочна недастаткова.

Заўважым, што значны ўклад у апісанне і вывучэнне маналагічнага спантаннага маўлення ўнеслі працы фанетыстаў Л. В. Бандаркі, Н. Д. Светазаравай, Н. Б. Вольскай, І. Ф. Гейльман; псіхалінгвістаў Л. С. Выгоцкага, М. І. Жынкіна, А. А. Лявонцьева, А. Р. Лурыі; сацыялінгвістаў Б. М. Галавіна, Т. І. Ярафеевай, Л. П. Крысіна і інш.

На сучасным этапе вывучэння і апісання спантаннага маўлення ў рускай лінгвістыцы вялікі ўклад уносяць працы навуковага калектыву, які працуе пад кіраўніцтвам Н. В. Багданавай-Бегларан. Аднак і дагэтуль многія пытанні вывучэння спантаннага маўлення (у прыватнасці вуснага маналогі) застаюцца да канца не высветленымі. У асноўным гэта праблемы арганізацыі маналагічнага маўлення на дыскурсіўным і прагматычным узроўнях.

На сённяшні дзень на філалагічным факультэце Санкт-Пецярбургскага дзяржаўнага ўніверсітэта ствараецца Гукавы корпус рускай мовы (рус. ЗКРЯ – Звуковой корпус русского языка). Гэта інтэрнэт-рэсурс (<http://model.org.spbu.ru/>), доступ да якога абмежаваны. Корпус складаецца з дзвюх частак (блокаў, модуляў), якія прынцыпова адрозніваюцца спосабам арганізацыі матэрыялу:

1. «Адзін маўленчы дзень» (рус. ОРД – «Один речевой день») – запісы спантаннага маўлення носьбітаў рускай мовы на працягу аднаго або некалькіх дзён.

Матэрыялы дадзенага блока атрыманы дзякуючы ўжыванню метадыкі 24-гадзіннага запісу, мэтай якога было запісаць бытавыя спантаннае дыялогі і палілогі, што адлюстроўваюць звыклых маўленчых паводзіны

сярэднестатыстычнага чалавека. Тым не менш існавалі пэўныя крытэрыі пры адборы інфармантаў:

- руская мова павінна быць роднай для таго, хто гаворыць;
- адсутнасць уплыву пэўнага дыялекту;
- адсутнасць уплыву пэўнай прафесіі, г. зн. інфарманты павінны быць прадстаўнікамі розных прафесій;
- больш ці менш збалансаваны склад інфармантаў па ўзросце і гендары.

У гэтым модулі прадстаўлена найбольш натуральнае спантаннае вуснае маўленне.

2. «Гуказапісы лінгвістычна збалансаванага матэрыялу» (рус. ЗЛСМ – «Звукозаписи лингвистически сбалансированного материала»), або збалансаваная анатаваная картатэка (рус. САТ) – запісы, выкананыя ва ўмовах пэўных камунікатыўных сцэнарыяў:

- чытанне (сюжэтны / несюжэтны зыходны тэкст);
- пераказ (сюжэтны / несюжэтны зыходны тэкст);
- апісанне малюнка (сюжэтнае / несюжэтнае);
- свабодны аповед на прапанаваную тэму (знаёмая / незнаёмая тэма).

Матэрыял збалансаваны па псіхалагічных, сацыялагічных і ўласна лінгвістычных параметрах. Уласна лінгвістычная балансіроўка знаходзіць адлюстраванне ў тым факце, што ў дадзеным блоку прадстаўлены маналогі, спароджаныя інфармантамі ў ходзе вырашэння вышэйпералічаных камунікатыўных сцэнарыяў [36].

Гукавы корпус рускай мовы, які першапачаткова задумваўся як спосаб маніторынгу і фіксацыі гукавога матэрыялу натуральнай мовы, з’яўляецца найбольш прадстаўнічым корпусам рускага спантаннага маўлення. У ім прадстаўлены масіў гуказапісаў аб’ёмам болей за 1200 гадзін. Агульная колькасць інфармантаў – 127 чалавек, з іх мужчын – 66, жанчын – 61. Узрост інфармантаў – ад 17 да 77 гадоў, сярэдні ўзрост – 39 гадоў. Тэкставыя расшыфроўкі, запісаныя ад прадстаўнікоў такіх сацыяльных груп, як медыцынскія работнікі, юрысты, філосафы, філолагі, студэнты, «камп’ютарнікі» (спецыялісты ІТ-сферы), амерыканцы і кітайцы, якія вывучаюць рускую мову і інш., налічваюць каля 1 млн словаўжыванняў. Папаўненне корпуса ажыццяўляецца ў большай ступені сіламі студэнтаў, якія распрацоўваюць пэўную тэму. На матэрыяле корпуса праводзяцца пілотныя сацыялінгвістычныя даследаванні.

1.1.2 Вывучэнне спантаннага маўлення ў беларускай лінгвістыцы

У беларускай лінгвістыцы спецыяльных манаграфічных прац, прысвечаных спантаннаму маўленню, на жаль, няшмат. Аднак існуе шэраг публікацый, якія пэўным чынам закранаюць гэтае пытанне.

Праблемнае кола вуснага гутарковага маўлення закраналася пры вывучэнні найперш фанетычнага аспекту мовы. Распрацоўка пытанняў беларускай фанетыкі і фаналогіі сучаснай літаратурнай мовы была ажыццёўлена ў манаграфіі А. І. Падлужнага «Фанетыка слова ў беларускай мове» (1983) у суаўтарстве з Л. Ц. Выгоннай і П. В. Садоўскім.

Асабістая заслуга А. І. Падлужнага – у разгортванні і развіцці эксперыментальнага даследавання гукавога ладу беларускай мовы ў краіне. Пад яго кіраўніцтвам і пры непасрэдным удзеле вучонага ў Лабараторыі эксперыментальнай фанетыкі, што была створана ў Інстытуце мовазнаўства імя Якуба Коласа ў 1969 г., праведзена вялікая праца па эксперыментальным даследаванні артыкуляцый гукаў, што дазволіла стварыць іх навукова абгрунтаваную артыкуляцыйна-фізіялагічную класіфікацыю, параўнаць з тыпалагічна падобнымі гукамі суседніх славянскіх моў, апісаць асноўныя характарыстыкі артыкуляцыйнай базы беларускай мовы. Вынікі даследавання знайшлі адлюстраванне ў грунтоўных манаграфіях «Гукі беларускай мовы» (1973) і «Нарысы акустычнай фанетыкі беларускай мовы» (1977).

Адзначым дасягненні і іншых фанетыстаў: «Асаблівасці фанетычных працэсаў ва ўмовах беларуска-рускага двухмоўя» (П. В. Садоўскі, 1978), «Варыятыўнасць гукаў у патоку маўлення» (В. Р. Бурлыка, 1985), «Фанетычныя асаблівасці гаворак Навагрудчыны: лінгвагеаграфічнае і эксперыментальнае даследаванне» (І. Р. Бурлыка, 1987) і інш.

Як лінгвістычны аб'ект гутарковае маўленне паўстае перад даследчыкамі ў выглядзе з'явы шматграннай, часам супярэчливай па сваіх асноўных характарыстыках. Яму ўласціва імкненне да выкарыстання гатовых адзінак і канструкцый, што тлумачыцца аўтаматызмам праходжання маўленчага акта. Моўца, знаходзячыся ва ўмовах нязмушаных непадрыхтаваных зносін, імкнецца спрасціць свае «маўленчыя паводзіны», таму ён лёгка і часта звяртаецца да гатовых моўных формул, у тым ліку да шаблонаў і клішэ.

Недастатковая ступень вывучанасці спантаннага гутарковага маўлення тлумачыцца тым, што, па-першае, вуснае маўленне раней не лічылася самастойным лінгвістычным аб'ектам, а толькі супрацьпастаўлялася пісьмовай мове як яе ненармаваная форма; а па-другое, бракуе належных аб'ектўных звестак, і найперш дастатковай колькасці запісаў штодзённага спантаннага маўлення.

Паводле заўвагі Л. І. Сямешкі, гутарковае маўленне, «якому ў розных лінгвістычных дыскурсах надаецца найвышэйшы статус у сістэме мовы і якое актыўна і ўсебакова вывучаецца з сярэдзіны мінулага стагоддзя, у беларускім мовазнаўстве разглядаецца на ўзроўні канстатацыі факта яго наяўнасці ў складзе літаратурнай мовы і пацвярджаецца гутарковымі з’явамі з мастацкіх ці публіцыстычных тэкстаў» [25, с. 119].

Вынікам першага грунтоўнага даследавання штодзённага гутарковага маўлення носьбітаў беларускай літаратурнай мовы ў кантэксце сацыяфункцыянальнай стратыфікацыі вуснага гарадскога маўлення стала манаграфія Т. Р. Рамзы «Беларускае гутарковае маўленне ў славянскім кантэксце» (2014). Выданню манаграфіі папярэднічала публікацыя кнігі «Беларускае гутарковае маўленне: сучасны стан» (2011). Вялікай вартасцю манаграфіі з’яўляецца тое, што моўныя з’явы, якія складаюць лінгвістычную сутнасць беларускага гутарковага маўлення, упершыню аналізуюцца на матэрыяле менавіта жывога спантаннага маўлення.

Заўважым, што пад *спантаным маўленнем* часцей за ўсё разумеецца разнавіднасць вуснага дыялагічнага або маналагічнага маўлення, якое адрозніваецца тым, што ўдзельнікі камунікавання загадзя не рыхтуюцца да акта зносін і, адпаведна, не абдумваюць тое, што маюць на мэце выказаць.

Спантаннае маўленне мае дваісты характар, паколькі, з аднаго боку, яму ўласціва непадрыхтаванасць (спантаннасць), з іншага боку, камуніканы карыстаюцца гатовымі, замацаванымі ў сістэме мовы адзінкамі і формамі, выбар якіх адбываецца ў непасрэдным акце зносін.

Вылучым услед за спецыялістамі шэраг рыс, уласцівых спантаннаму маўленню:

- сінтэз уласна моўных і пазамоўных (невербальных) сродкаў перадачы думак і пачуццяў;

- наяўнасць у маўленні паўзаў хезітацыі, лік якіх павялічваецца з узростаннем складанасці пытання ці са з’яўленнем напружанасці або хвалявання (у гэтым выпадку павялічваецца колькасць паўтораў). Аднак хезітацыйныя паўзы могуць узнікаць і падчас спакойнага і нават запаволенага працэсу камунікавання (гэта лічыцца нормай для спантаннага маўлення). Колькасць хезітацый таксама можа і змяншацца, напрыклад, праз актыўнае ўжыванне клішэ;

- тэматычная неабмежаванасць і адсутнасць строгага плана камунікацыі. Так, на пачатку размовы не заўсёды можна прадказаць яе канец, але ў якасці характэрнай рысы дыялогу можна адзначыць перыядычнасць: суразмоўцы не спыняюцца на адным пытанні (адбываецца змена тэмы або адна і тая ж тэма абмяркоўваецца ў розных аспектах). Пры гэтым змена тых ці іншых аспектаў адбываецца рэгулярна;

- перавага кароткіх выказаў, простых сказаў (у тым ліку эліптычных);
- нестабільны тэмп маўлення;
- структура спантаннага дыялогу вызначаецца характарам узаемаадносін камунікантаў.

У мовазнаўчым дыскурсе адрозніваюць тры мадэлі размовы.

1. Моўца мае магчымасць выказаць сваю думку цалкам, слухач яго не перапыняе.

2. Абодва ўдзельнікі праяўляюць ініцыятыву ў маўленні (адначасовае маўленне). Прычым час адначасовага маўлення звычайна не перавышае 2–3 секунды.

3. Абодва ўдзельнікі не праяўляюць ініцыятывы ў маўленні; наступае маўчанне. Звычайна пасля гэтага адбываецца змена тэмы размовы або тая ж тэма пачынае асвятляцца ў новым аспекце.

Звернем увагу на тое, што беларускія мовазнаўцы, у адрозненне ад расійскіх, не размяжоўваюць, а, як правіла, атаясамліваюць паняцці *гутарковае* і *вуснае маўленне*. А спантаннасць звычайна разглядаецца як адна з уласцівых яму катэгорый.

Істотна і тое, што сярод лінгвістаў няма адзінага погляду на вызначэнне паняцця *гутарковае маўленне*. Гэта звязана найперш з той акалічнасцю, што дэфініцыя тэрміна залежыць ад суб'ектыўнага разумення лінгвістычных ці пазамоўных прымет самой з'явы. «Некаторыя навукоўцы, канкрэтызуючы аб'ект апісання, выкарыстоўваюць разгорнутыя намінацыі, якія наўрад ці можна назваць тэрмінамі ва ўласным сэнсе гэтага слова, параўн.: “літаратурна-гутарковы вусны варыянт беларускай мовы” (А. І. Падлужны), “штодзённае гутарковае вуснае маўленне носьбітаў беларускай літаратурнай мовы пры зносінах неафіцыйнага характару, у бытавых стасунках і хатняй абстаноўцы” (М. І. Жураўскі) і інш.» [19, с. 15].

Варта адзначыць, што ў беларускамоўным лінгвістычным дыскурсе ўвогуле бракуе агульнапрынятага тэрміна для намінацыі феномена штодзённага маўлення носьбітаў літаратурнай беларускай мовы. У якасці альтэрнатывы карыстаемся тэрмінам *гутарковае маўленне*, аналагамі якому ёсць прынятыя ў рускай і ўкраінскай тэрміналогіі *разговорная речь* і *размовне мовлення* і якое ўжываецца больш ці менш рэгулярна, але, як правіла, атаясамліваецца (несвядома ці свядома) з паняццем *вусная форма* беларускай мовы.

Т. Р. Рамза адзначае, што, магчыма, «у выніку даследавання феномена беларускага гутарковага маўлення з'явіцца новая тэрміналогія і іншае яго асэнсаванне, аднак на зыходным этапе мэтазгодна ўзяць пад увагу досвед, назапашаны ў іншых мовазнаўчых дыскурсах» [19, с. 15].

Паводле меркавання Л. І. Сямешкі, пад гутарковым маўленнем «звычайна разумеецца вусная маўленчая практыка адукаванай часткі грамадства», якая

«лічыцца прэстыжнай сацыяльна-стылістычнай разнавіднасцю нацыянальнай мовы» [26, с. 38].

Вядома, што тэрмін *гутарковае маўленне* ў беларускім навуковым дыскурсе мае два фактычна процілеглыя значэнні:

1. Неафіцыйнае штодзённае маўленне носьбітаў беларускай літаратурнай мовы.
2. Вуснае неафіцыйнае маўленне, у тым ліку дыялектнае і змешанае (гетэрагеннае).

Пры гэтым неафіцыйнае штодзённае маўленне носьбітаў беларускай літаратурнай мовы ў параўнанні з дэталёвым апісаннем нормаў вуснай афіцыйнай кадыфікавана-літаратурнай беларускай мовы і дастаткова поўным апісаннем дыялектнай беларускай мовы і гарадскога змешанага руска-беларускага маўлення яшчэ не было аб'ектам даследавання ў беларускім мовазнаўстве.

Таксама адзначым, што вывучэнне гетэрагеннага вясковага і гарадскога вуснага маўлення беларусаў у апошнія дзесяцігоддзі набывае папулярнасць. Гэты феномен прыцягвае ўвагу як беларускіх (Г. А. Цыхун, Н. Б. Мячкоўская, А. А. Лукашанец, Т. Р. Рамза, С. М. Запрудскі і інш.), так і замежных (Г. Генчэль, К. Вулхайзер, М. Слобада, М. Янковяк, І. Ліскавец і інш.) навукоўцаў. Вялікі ўклад у даследаванне дадзенай з'явы ўнесла праца Н. В. Яненка «Варыянтнасць у гетэрагенным гарадскім маўленні (на матэрыяле запісаў у г. п. Хоцімску)».

Беларускаму гутарковаму маўленню як штодзённаму неафіцыйнаму камунікаванню носьбітаў літаратурнай мовы адводзіцца своеасаблівае месца ў сістэме агульнанацыянальнай беларускай мовы, а недаследаванасць гэтага феномена спараджае ілюзіі. Напрыклад, ілюзіяй з'яўляецца чаканне адпаведнасці неафіцыйнага гутарковага маўлення літаратурным нормам кадыфікаванай беларускай мовы (найперш арфаэпічным).

Наяўнасць значнай групы людзей, якая вызначае характар мовы ў яе вуснай і пісьмовай форме, з'яўляецца адным з галоўных элементаў умацавання пазіцый беларускай мовы. Адпаведна аналіз жывога гутарковага маўлення, якое ўласціва такім людзям – носьбітам літаратурнай беларускай мовы, з'яўляецца надзённай задачай беларускай лінгвістыкі.

Такім чынам, спантаннае маўленне як прадмет навуковых росшукаў на сучасным этапе развіцця мовазнаўчай навукі мае розную ступень вывучанасці сярод расійскіх і беларускіх даследчыкаў. Так, у рускай лінгвістыцы, у адрозненне ад беларускай, было зроблена больш захадаў да вывучэння гэтай з'явы. Гэта пацвярджаецца вялікай колькасцю навуковых прац, прысвечаных дадзенаму феномену, а таксама размежаваннем расійскімі мовазнаўцамі паняццяў *вуснае, гутарковае і спантаннае маўленне*. У айчыннай лінгвістыцы

вышэйпералічаныя паняцці, як правіла, ужываюцца ў якасці сінонімаў або цалкам атаясамліваюцца. Прааналізаваўшы іх, прыходзім да высновы, што дэфініцыя тэрміна залежыць ад суб’ектыўнага разумення даследчыкамі лінгвістычных або пазамоўных прымет самой з’явы.

Праз недастатковую ступень вывучанасці феномена вуснага маўлення ў беларускай лінгвістычнай навуцы на сучасным этапе гэтая з’ява застаецца тэрміналагічна неакрэсленай.

Такім чынам, даследаванне спантаннага маўлення з’яўляецца актуальным, аднак пытанні, звязаныя з гэтай сферай мовазнаўства, высветлены не ў поўным аб’ёме.

1.2 Спантаннае беларускае маўленне гарадской моладзі

У сучаснай класіфікацыі знікаючых моў ЮНЕСКА беларуская мова была вызначана як «vulnerable» (уразлівая) і ўнесена ў адпаведны спіс [54] з той прычыны, што ўсё меншая колькасць дзяцей у Беларусі засвойвае яе ад маці, хаця і вывучае беларускую мову ва ўстановах агульнай сярэдняй адукацыі. Пры гэтым менавіта вучні з’яўляюцца той сацыяльнай групай, якая, у адрозненне ад іншых, мае магчымасць авалодаць нацыянальнай мовай праз яе вывучэнне. У сувязі з гэтым даследчыкі фіксуюць парадаксальную сітуацыю: «адно асяроддзе можа даць найбольшы працэнт актывістаў-энтузіястаў, але сярэднія паказчыкі пры гэтым самыя нізкія. І гэтыя актывісты вылучаюцца менавіта ў знак пратэсту» [52].

Яшчэ тры-чатыры дзесяцігоддзі таму беларуская мова ў горадзе выкарыстоўвалася, як правіла, у асяроддзі інтэлігенцыі і навукоўцаў. Сёння пэўная колькасць гарадскіх жыхароў (пераважна маладога ўзросту) спрабуе стварыць новую беларускамоўную культуру, г. зн. па магчымасці камунікавацца ў гарадскім асяроддзі па-беларуску [20].

Большасць насельніцтва Беларусі, як вядома, ідэнтыфікуе беларускую мову як родную, што азначае перш за ўсё мову этнічнай спадчыны або мову, з якой беларусы больш за ўсё звязаны эмацыйна, але гэта не абавязкова іх першасная мова ці мова, на якой гавораць дома. Звесткі, атрыманыя ў выніку перапісу насельніцтва ў Беларусі у 2009 г. сведчаць: 53 % (ад агульнай колькасці насельніцтва 9,5 млн чалавек) назвалі беларускую мову роднай, у той час як 41,5 % насельніцтва ў гэтай якасці вызначылі рускую [40]. Прычым тэрмін *родная мова* упершыню быў дакладна вызначаны ў перапісным апытанні як «мова, засвоеная першай у раннім дзяцінстве». Што да мовы, якая выкарыстоўваецца ў побытавых зносінах, то 23 % заявілі, што гавораць па-беларуску, а 70 % – па-руску [41]. Вельмі істотным з’яўляецца той факт, што сярод асоб ва ўзросце ад 15 да 24 гадоў каля 259 тыс. чалавек, паводле звестак,

практыкуюць двухмоўныя зносіны і толькі каля 33 тыс. чалавек камунікуюцца выключна па-беларуску. Як адзначае К. Вулхайзер, «на гэты момант няма звестак, якія дазваляюць вызначыць, які адсотак гэтых носьбітаў беларускай мовы трапляе ў катэгорыю *новых*, хоць, верагодна, яе складае значная частка беларускамоўнай моладзі» [55].

З іншага боку, істотна тое, што сучаснае маладое пакаленне нарадзілася ўжо ў незалежнай дзяржаве, а таму пэўная яго частка ўсведамляе важнасць адрознення ад сваіх суседзяў, а «такім маркёрам для “дзяцей асфальту” з’яўляецца перш за ўсё мова» [21, с. 360]. Відаць, з гэтай прычыны спачатку ў сталіцы, а потым і ў іншых абласных і раённых гарадах сталі запатрабаванымі моўныя бясплатныя неакадэмічныя курсы (з дзяржаўнай рэгістрацыяй), на якіх усе зацікаўленыя могуць вывучаць або ўдасканалваць беларускую мову. Варта адзначыць, што пэўная колькасць беларускамоўных маладых людзей, выхаваных у гарадскіх рускамоўных сем’ях, была ў гарадах заўсёды. «Гэтыя *новыя носьбіты* беларускай мовы часам фігуравалі ў дыскусіях аб моўнай сітуацыі ў краіне, але да гэтага часу не былі ў цэнтры ўвагі сацыялінгвістычных даследаванняў» [55].

Амерыканскі даследчык К. Вулхайзер у сваёй працы «Новыя носьбіты беларускай мовы: металінгвістычны дыкурс, сацыяльная ідэнтычнасць і выкарыстанне мовы» («New Speakers of Belarusian: Metalinguistic Discourse, Social Identity, and Language Use») прыйшоў да высновы, што феномен «новых» носьбітаў беларускай мовы і яе рэвіталізацыя маюць відавочнае падабенства з аналагічнымі з’явамі ў іншых моўных супольнасцях, якія знаходзяцца пад пагрозай знікнення. Даследчык звяртае ўвагу на тую акалічнасць, што ў залежнасці ад моўнай сітуацыі «*новыя носьбіты* могуць прымаць розныя стратэгіі ў сваіх узаемадзеяннях з суразмоўцамі: у некаторых выпадках яны звяртаюцца да мовы большасці, падтрымліваючы двухмоўны камунікатыўны рэпертуар, у той час як у іншых выпадках яны будуць працягваць размаўляць на недамінуючай мове, калі ёй карыстаюцца суразмоўцы» [55].

Вучоным адзначаны шэраг асаблівасцей феномена з’яўлення «новых» носьбітаў, абумоўленых, перадусім, суіснаваннем двух варыянтаў беларускай літаратурнай мовы: афіцыйнай (наркамаўкі) і неафіцыйнай (тарашкевіцы). Некаторыя беларускія даследчыкі ўказваюць, што якраз «моўная практыка цяперашніх маладых людзей, якія свядома ці неўсвядомлена ў сваім вусным беларускім маўленні выкарыстоўваюць абодва варыянты мовы, можа прывесці да складання і замацавання “аднаго, палітычнага стандарту”, бо адрозненні паміж варыянтамі закранаюць не толькі арфаграфію, але і лексіку, марфалогію, сінтаксіс» [21, с. 361].

Фіксацыя і апісанне маўлення «новых» носьбітаў беларускай мовы важныя не толькі для выяўлення жывых працэсаў у сучасным моладзевым

маўленні, але і для вивучэння самой беларускай мовы. Спецыялістамі заўважана, «што ў параўнанні з людзьмі, для якіх беларуская мова з'яўляецца першай, асобы з няпершай беларускай мовай часцей арыентуюцца на варыянт беларускай літаратурнай мовы, набліжаны да граматыкі Б. Тарашкевіча» [16, с. 73]. Можна дапусціць, што людзі з няпершай беларускай мовай будуць больш лаяльна ставіцца да інавацый апошняга часу ў параўнанні з асобамі, для якіх беларуская мова з'яўляецца першай засвоенай, бо тарашкевіца таксама з'яўляецца своеасаблівым інавацыйным варыянтам. Таму мовазнаўцамі канстатуецца, што сярод сучаснай гарадской моладзі правамерна адрозніваць розных носьбітаў, паколькі «ў горадзе дастаткова і тых, хто гадаваўся ў дыялектным асяроддзі і скончыў вясковую беларускамоўную школу і, мабыць, валодае беларускай літаратурнай мовай у яе афіцыйнай версіі, аднак у горадзе яны ў большасці сваёй гавораць па-руску» [21, с. 365]. Так, Т. Р. Рамза вылучае шэраг прычын, паводле якіх варта адрозніваць носьбітаў беларускай мовы:

1. Розніца ў разуменні носьбітамі функцыі беларускай мовы: «Для выхадцаў з вёскі гэта перш за ўсё адзін са сродкаў зносін; для пэўнага кола гарадскіх *новых носьбітаў* беларуская мова ўсё яшчэ застаецца свайго роду пратэстам, або выклікам, або модай, ці забавай, гульнёй <...> і толькі потым сродкам зносін» [21, с. 365].

2. Розніца ва ўспрыманні беларускай мовы яе носьбітамі: «Для вясковага і ўжо гарадскога жыхара гэта мова родная, але не прэстыжная для горада. Для гарадскіх *новых носьбітаў* гэта мова няродная, але “пацешная”, “модная”, “прышпільная”, “элітарная”» [21, с. 366].

3. Адрозненне ў дачыненні да двух варыянтаў літаратурнай беларускай мовы: «Для гарадскіх былых вясковых жыхароў наркамаўка, як правіла, той варыянт літаратурнай мовы, на які варта арыентавацца ў сваім маўленні <...>. Для большасці гарадскіх *новых носьбітаў* прэстыжным, узорным варыянтам, як правіла, з'яўляецца тарашкевіца» [21, с. 366].

4. Сама беларуская мова розная: «У вясковых і ўжо гарадскіх жыхароў гэта натуральнае жывое маўленне, якое яны засвоілі ад бацькоў і блізкага атачэння. У большасці гарадскіх *новых носьбітаў* гэта маўленне на адной з вивучаных (як правіла, самастойна) моў» [21, с. 366].

Такім чынам, можна дапусціць, што выкарыстанне разнастайных сродкаў беларускай мовы (найперш лексічных і граматычных) будзе не толькі супадаць у «новых» гарадскіх носьбітаў, але і значна адрознівацца. Такое дапушчэнне можа быць верыфікаванае толькі на дастаткова вялікім аб'ёме запісаў жывога спантаннага маўлення.

1.3 Тэрміналагічная разнастайнасць у абазначэнні сумежных маўленчых феноменаў

1.3.1 Дэсемантызаваныя элементы

Слова з'яўляецца найважнейшай адзінкай мовы, што выкарыстоўваецца ў якасці будаўнічага матэрыялу для выказвання, сэнс якога складаецца са значэнняў яго складнікаў. Для правільнага асэнсавання выказвання неабходна веданне значэнняў усіх слоў і граматыкі, а таксама веданне маўленчай сітуацыі. Згодна з правіламі мовы, у выказванні не павінна быць ніводнага слова, якое б не брала ўдзелу ў адлюстраванні яго сэнсу. З'яўленне такіх слоў ёсць парушэнне правілаў мовы.

Асноўная маса сучасных парушэнняў чысціні маўлення звязана з ужываннем ненарматыўнай лексікі, прастамоўных і грубых слоў, жарганізмаў, варварызмаў, а таксама «лішніх» слоў. Даволі часта ў маўленні моладзі сустракаюцца так званыя словы-«паразіты» (А. Д. Шмялёў, Ю. У. Дараган). Многія пытанні, звязаныя з прыродай такіх слоў, і сёння застаюцца дыскусійнымі. Так, на сённяшні дзень не існуе аднастайнасці ў вызначэнні іх аб'ёму і тэрміналогіі. У навуковай літаратуры гэтыя адзінкі сустракаюцца пад назвамі «незнамянальная лексіка» (В. Б. Сірацініна), «пустыя часціцы» (Н. Н. Розанава), «устаўныя элементы» (Б. Я. Ладыжанская), «словы-заменнікі» (А. А. Земская), «словы-ферменты» (С. С. Кокараў), «інфармацыйны шум», «спам» (С. П. Пятруніна), «дэсемантызаваныя элементы» (І. С. Яроміна). Пры гэтым тэрміны «дыскурсіўныя словы» і «дэсемантызаваныя элементы», на нашу думку, маюць нейтральную стылістычную афарбоўку і даволі шырока выкарыстоўваюцца ў лінгвістычных даследаваннях.

Адзначым, што дэсемантызаваныя элементы неаднаразова становіліся аб'ектам лінгвістычных даследаванняў у русістыцы: з пункту гледжання функцыянальнай нагружанасці ў тэксце (Н. М. Разанава, А. Д. Шмялёў, Ю. У. Дараган і інш.); у аспекце лінгвакультуралогіі (В. У. Трафімава, А. Д. Васільеў і інш.); у плане супастаўлення з іншымі мовамі (І. С. Яроміна, Р. І. Бабаева і інш.).

Паводле меркаванняў даследчыкаў, якія займаюцца вывучэннем дэсемантызаваных элементаў, важна вызначыць межы ўспрыняцця значэння дадзеных слоў. Звернем увагу на тое, што лінгвісты вылучаюць два асноўныя падыходы да вызначэння семантыкі: вузкі і шырокі. Пры вузкім падыходзе семантыка ўспрымаецца як лексічнае значэнне слова, а яе прадметам з'яўляецца значэнне адзінак мовы і пабудаваных з іх моўных выразаў. Пры шырокім падыходзе семантыка ўключае ўсю інфармацыю, змешчаную ў

маўленчай адзінцы, а сваім прадметам робіць, акрамя таго, і сэнс моўных выказаў у канкрэтных умовах іх ужывання.

На сучасным этапе развіцця беларускага мовазнаўства, на жаль, няма спецыяльных навуковых даследаванняў, прысвечаных вызначэнню сутнасці дэсемантызаваных элементаў у жывым (спантаным) гутарковым маўленні. Ёсць асобныя публікацыі і манаграфічныя працы, прысвечаныя пэўным моўным з'явам, якія некаторыя рускія даследчыкі схільныя адносіць да дэсемантызаваных элементаў. Тут маем на ўвазе працы беларускіх лінгвістаў, у якіх дэталёва прааналізаваныя пабочныя словы і словазлучэнні з пункту погляду іх структуры і семантыкі (на матэрыяле мастацкіх тэкстаў): М. А. Аўласевіч «Пабочныя кампаненты сказа ў беларускай літаратурнай мове», А. М. Базыленка «Пабочныя і ўстаўныя словы, словазлучэнні і сказы ў сучаснай беларускай літаратурнай мове». Аднак цалкам атаясамліваць дэсемантызаваныя элементы і пабочныя словы было б памылкай, паколькі пабочныя словы становяцца дэсемантызаванымі толькі ў выпадку, калі пры частым ужыванні (без усякай на тое патрэбы) яны страчваюць семантычны змест і нярэдка сведчаць пра нізкі ўзровень маўленчай культуры моўцы.

На думку А. А. Земскай, незнамянальную лексіку варта разглядаць як з'яву, якая «надае спантанна характар гутарковай мове і выкарыстоўваецца не толькі для выражэння пэўных адценняў думкі і пачуцця, але і як дапаможны сродак для арганізацыі маўлення, які запаўняе паўзы, неабходныя для абдумвання, пошуку патрэбнага слова. У непадрыхтаваным маўленні сродкі такога роду неабходныя. Разам з паўзамі вагання, нічым не запоўненымі, і ўсякага роду ўстаўнымі словамі (тыпу э-э, м-м) у гутарковай мове выкарыстоўваюцца разнастайныя часціцы і падобныя ім па функцыі словы» [9, с. 88].

Тэрмін «словы-ферменты», уведзены ў навуковы ўжытак С. С. Кокаравым, суадносіцца з паняццем дэсемантызаваных элементаў. «Калі параўнанне мовы з жывым арганізмам законнае, то яго гутарковы пласт – самы жывы і рухомы. Менавіта ў ім адлюстроўваецца цяперашні стан і настрой маўленчага соцыуму. <...> У гутарковым маўленні маюць месца моўныя адзінкі (словы, словазлучэнні ці нават сказы), якія, з аднаго боку, тыпова гутарковыя, а з другога – універсальныя ў тым сэнсе, што ўласцівыя ўсім без выключэння сацыяльным групам. Іх універсальнасць звязана з тым, што носьбітамі мовы заўсёды і ўсюды застаюцца людзі» [37].

В. Б. Сірацініна пад тэрмінам «незнамянальная лексіка» разумее невялікае кола часціц, пабочных слоў, займеннікаў і г. д., якія складаюць значную частку словаўжывання ў кожным моўным акце, але сама гэтая лексіка ў маўленні аднаго чалавека даволі аднастайная. У якасці прыкладаў прыводзяцца пабочныя словы *ведаеш, разумееш, значыць, гэта самае, якраз,*

увогуле, часціцы *ну, вось* і інш. У якасці функцый, як адзначае даследчыца, выступаюць «запаўненне» вымушаных ва ўмовах спантаннага маўлення паўз, а таксама перадача пэўных адценняў сэнсу. «Адзінымі крытэрыямі аднясення слоў да незнамянальнай лексікі з’яўляецца ўжыванне “лішніх” слоў у іншай функцыі, чым у пісьмовай форме мовы, і колькасць ужыванняў у маўленні. Акрамя таго, даследчыца падзяляе ўсе “незнамянальныя словы” на характэрныя для ўсіх носьбітаў мовы (часціцы *ну, вось*) і індывідуальныя. У дачыненні да сацыяльнага аспекту В. Б. Сірацініна адзначае, што ўжыванне “лішніх слоў” залежыць ад культурнага ўзроўню моўцы і вопыту публічных выступленняў» [33].

Асобнае месца ў групе «лішніх» слоў займаюць займенніковыя словы. Гэта тлумачыцца тым, што займеннікам для пераходу ў разрад «незнамянальнай лексікі» неабходны пэўныя ўмовы – іх ужыванне ў функцыі эмацыйнага вызначэння без апоры на кантэкст і непасрэднасць стасункаў.

На думку І. С. Яромінай, група слоў, вылучаная В. Б. Сірацінінай, з’яўляецца «занадта шырокай (праз уключэнне займеннікаў) для пэўнага класа слоў, а тэрмін “лішнія словы” валодае непатрэбнай канатацыяй» [33].

М. М. Разанава прапанавала тэрмін «пустыя часціцы», які абмяжоўвае сферу вывучэння толькі часціцамі і выводзіць з поля зроку іншыя словы, што ўжываюцца ў якасці слоў-паразітаў, а таксама нясе непажаданую канатацыю.

С. П. Пятруніна дэсемантызаваныя элементы суадносіць са спамам (маюцца на ўвазе з’явы хезітацыі). Даследчыца адзначае, што «спамы вуснай мовы знаходзяць сваё адлюстраванне ў мове мастацкай літаратуры. Аўтар выкарыстоўвае іх з рознымі мастацка-эстэтычнымі мэтамі. З іх дапамогай магчымы стылізацыя мовы персанажа, пашпартызацыя яго сацыяльнай, прафесійнай, узроставай, гендарнай прыналежнасці, узроўню адукаванасці. Словы-паразіты служаць для стварэння пэўнай танальнасці мовы персанажа: эмацыянальна-экспрэсіўнай, пошукавай, выяўленчай» [6, с. 44–45].

Пры гэтым адзначым, што «нягледзячы на разнастайнасць поглядаў адносна вызначэння сутнасці разглядаемага класа адзінак, варта адзначыць, што клас слоў, якія мы лічым мэтазгодным называць “дэсемантызаванымі элементамі”, застаецца недастаткова вывучаным. Асобныя спробы апісання і класіфікацыі гэтых слоў былі вельмі нешматлікімі і не атрымалі падтрымкі ў лінгвістыцы. Названыя папярэдне тэрміны або занадта шырокія (“лішнія словы”, “незнамянальная лексіка”), або занадта вузкія (“спам”, “словы-ферменты”, “дыскурсіўныя маркёры”)» [6, с. 45].

1.3.2 Дыскурсіўныя словы

Навукоўцы адзначаюць, што «з другой паловы 70-х гг. XX стагоддзя ў сувязі з камунікатыўна-прагматычным паваротам у лінгвістыцы істотна ўзмацнілася цікавасць даследчыкаў да службовых (незнамянальных) слоў. Асабліва гэта тычыцца тых з іх, якія адлюстроўваюць адносіны паміж элементамі структуры дыскурсу, што разумеецца як камунікатыўная сітуацыя, якая ўключае свядомасць камунікантаў і ствараецца ў працэсе зносін тэксту» [13, с. 289]. Гэтыя словы атрымалі назву *дыскурсіўныя словы (маркёры)*.

Адзначым, што тэорыя дыскурсу ў сучаснай лінгвістыцы набывае ўсё большае значэнне. Дадзены кірунак узнік у 1960–1970 гг. як лінгвістыка тэксту і да нашага часу трансфармаваўся ў лінгвістыку дыскурсу, пад якім «разумеецца вуснае маўленне, што разглядаецца як проціпастаўленне пісьмовым тэкстам і адрозніваецца ад іх па ўсіх камунікатыўна-моўных параметрах» [33].

У. А. Плунгян звяртае ўвагу на тое, што «дыскурсіўныя словы – тэрмін не вельмі вядомы. Гэта параўнальна новая галіна лінгвістыкі, вельмі жывая і вельмі складаная. Мабыць, больш вядома слова “дыкурс” – складны тэкст, які вымаўляецца ў пэўнай сітуацыі і з пэўнымі задачамі. Уласна, гэта і ёсць тое, чым мы абменьваемся, калі карыстаемся мовай» [45].

Дыскурсіўныя словы – гэта спецыяльныя словы (да іх часцей за ўсё адносяць злучнікі, часціцы, прыслоўі), якія «з аднаго боку, забяспечваюць звязнасць тэксту і, з другога боку, самым непасрэдным чынам адлюстроўваюць працэс узаемадзеяння таго, хто гаворыць, і таго, хто слухае» [2, с. 7].

У 1975 г. Р. Ратмайер для абазначэння гэтых адзінак прапанаваў тэрмін *Pragmalexeme* («прагматычныя лексемы»), а пазней Д. Шыфрын у больш шырокім сэнсе ўвёў паняцце *Discourse markers*, што і было перакладзена як «дыскурсіўныя словы». У лінгвістычнай літаратуры можна сустрэць наступныя намінацыі для абазначэння гэтага класа слоў: *дыскурсіўныя словы, дыскурсіўныя маркёры, дыскурсіўныя часціцы, прагматычныя часціцы, прагматычныя маркёры* і інш.

Паколькі любы тэкст складаецца са слоў, то ў гэтым сэнсе ўсе словы дыскурсіўныя. «Але дыскурсіўнымі ў вузкім сэнсе называюць асаблівую групу слоў: не назоўнікі, не дзеясловы, не прыметнікі, не асноўнае ядро, якое нясе галоўную нагрузку ў перадачы сэнсавага задання, а такія вольныя незразумелыя, вельмі цяжкія для перакладу словы. На першы погляд гэта амаль словы-паразіты, але на самай справе яны цалкам неабходныя і аўтару, і адрасату маўлення: яны дапамагаюць будаваць дыкурс, забяспечваюць звязнасць тэксту» [45].

У гісторыі лінгвістыкі рабіліся розныя спробы вывучэння дыскурсіўных элементаў, некаторыя з іх нават перараслі ў цэлыя тэорыі. Аднак, нягледзячы на гэта, дыскурсіўныя словы на сённяшні дзень мала вывучаныя. Навукоўцы парознаму тлумачаць гэта паняцце, вядуцца спрэчкі аб прыналежнасці розных часцін мовы да катэгорыі дыскурсіўных. Сам тэрмін «дыскурсіўныя словы» да гэтага часу агульнапрынятым не стаў, але актыўна выкарыстоўваецца ў лінгвістычных даследаваннях. У яго аснове ляжыць семантычная спецыфіка слова, г. зн. удзел у суаднясенні зместу выказвання з камунікатыўнай сітуацыяй. Пры гэтым фармальныя характарыстыкі адсоўваюцца на другі план. Дыскурсіўныя словы маюць пэўныя марфалагічныя і сінтаксічныя прыкметы, сярод якіх можна вылучыць: «нязменлівасць (параўн.: *адзін* і *адзіны* ў значэнні 'толькі'); няздольнасць быць ядром сінтаксічнай групы (у адрозненне ад назоўнікаў, дзеясловаў, прыметнікаў і прыслоўяў); сінтаксічная функцыя злучніка; магчымасць сінтаксічна звязацца як з іменнай, так і з дзеяслоўнай групай (у адрозненне ад абсалютнай большасці прыметнікаў і прыслоўяў). Аднак морфасінтаксічная спецыфіка дыскурсіўных слоў пакуль слаба вывучана. І тлумачыцца гэта перш за ўсё аб'ектыўнай складанасцю вызначэння іх сінтаксічнага статусу – устанаўлення элемента сказа, з якім дыскурсіўнае слова сінтаксічна звязана, вызначэнне характару гэтай сувязі і яе напрамкаў» [35]. Напрыклад, вядомы расійскі даследчык У. А. Плунгян канстатуе, што «для таго каб вывучаць дыскурсіўныя словы, трэба вельмі шмат ведаць аб мове. Гэта як бы квінтэсенцыя маўленчага ўжывання: там і граматыка, і семантыка, і лексіка, і прагматыка – усё злучаецца ў адным флаконе» [44].

Дыскурсіўныя словы выступаюць як сродкі выказвання суб'ектыўнай мадальнасці. Паняцце *мадальнасць* (ад лацінскага *modus* – спосаб) было ўведзена яшчэ Арыстоцелем і трактавалася як спосаб існавання якога-небудзь аб'екта або рэалізацыі якой-небудзь з'явы. На сённяшні дзень не існуе адзінага вызначэння дадзенага паняцця. Большасць навукоўцаў звычайна вылучае два віды мадальнасці: аб'ектыўную, якая «выказвае стаўленне апавядальніка да рэчаіснасці ў плане рэальнасці і ірэальнасці» [15, с. 303], і суб'ектыўную, што выказвае «стаўленне адрасанта да адрасата» [15, с. 303]. Суб'ектыўная мадальнасць можа выяўляцца з дапамогай мадальных слоў і часціц, парадку слоў, інтанацыі, лексічных паўтораў, выклічнікаў, пабочных слоў і словазлучэнняў. Зыходзячы з вышэйадзначанага, можна зрабіць выснову, што суб'ектыўная мадальнасць можа выяўляцца і пры дапамозе дыскурсіўных слоў.

Тэрмін «дыскурсіўныя словы» суадносіцца з асаблівым класам слоў, прынцыпова важнай уласцівасцю якіх з'яўляецца іх непасрэдная сувязь з функцыянаваннем дыскурсу. Дыскурсіўныя маркёры з'яўляюцца класам слоў з

унікальнымі фармальнымі і прагматычнымі магчымасцямі, іх частотнасць даволі высокая.

Дыскурсіўныя словы, як сведчаць даследчыкі, вельмі неаднастайныя па сваёй катэгарыяльнай прыналежнасці. Часцей гэта часціцы (*ну, вось / вот, як бы*), але сярод іх таксама сустракаюцца прыслоўі (*ізноў, зноў жа*), мадальныя словы і словазлучэнні (*усяго толькі, прынамсі, мабыць, напэўна, магчыма / мусіць / мабыць*). К. Л. Кісялёва і Д. Пайар часціцы і мадальныя словы называюць «ядром дыскурсіўнай лексікі» [7, с. 8].

Паняцце *дыскурсіўныя словы* ў прагматычнай (дзеяснай) парадыгме мовазнаўства пачало выцясяняць паняцце *часціца*. «З аднаго боку, часціцы валодаюць занадта рознымі функцыямі. Напрыклад, нароўні з узмацняльнымі і вылучальнымі часціцамі разглядаюцца і формаўтваральныя часціцы, якія відавочна не з'яўляюцца асобнымі лексемамі. А з другога боку, падобныя функцыі маркіроўкі асаблівасцей дыскурсу могуць выконваць і іншыя часціны мовы, напрыклад, прыслоўі і фраземы ў ролі пабочных слоў: *уласна, шчыра кажучы, фактычна*» [31].

У сувязі з вышэйадзначаным можна вылучыць шэраг асаблівасцей, уласцівых дыскурсіўным словам:

- забяспечваюць граматычную і сэнсавую цэласнасць дыскурсу, арганізуючы тым самым сэнсавую звязнасць яго адзінак;
- могуць набываць дадатковыя адценні ў складзе сказаў, такія як дакладнасць, сумнеў, здагадку і інш.;
- не ўтвараюць натуральны клас адзінак, а прыналежнасць слова да класа дыскурсіўных маркёраў вызначаецца галоўным чынам на падставе функцыянальных крытэрыяў;
- не маюць дэнатата ў агульнапрынятым сэнсе; іх значэнне не прадметнае, таму іх можна вывучаць толькі праз іх непасрэднае ўжыванне; часта бываюць перакладальнымі, у тым сэнсе, што ў розных мовах не існуе іх дакладных эквівалентаў.

Даследчыкі адзначаюць: «своеасаблівасць плана зместу дыскурсіўных маркёраў часта вызначаецца адсутнасцю ў іх уласна лексічнага значэння або дэсемантызацыяй слова ў яго дыскурсіўным ужыванні. Яны ўжываюцца для ўзмацнення, вылучэння, падкрэслення, з'яўляюцца неабавязковымі элементамі, якія функцыянуюць у якасці сігналаў для слухача» [56, с. 341].

Паколькі гэтыя моўныя (маўленчыя) адзінкі сустракаюцца ў шматлікіх мовах, лінгвісты суадносяць іх з наступнымі групамі слоў: злучнікамі; прыназоўнікамі; артыклямі; займеннікамі; прыслоўямі; назоўнікамі, якія ўваходзяць у склад спалучэнняў службовага характару. Аднак у традыцыйнай лінгвістыцы дыскурсіўныя словы часцей за ўсё называюцца часціцамі.

Дыскурсіўныя словы адлюстроўваюць тое, як удзельнік маўлення працуе над тэкстам, што ён думае: цяжка яму ці лёгка, як ён успрымае адрасата, шмат ці мала, на яго думку, ведае адрасат. Гэтыя словы пазначаюць розныя этапы стварэння тэксту. «Кожны дыкурс, няхай гэта будзе тэкст, маналог або дыялог, складаецца з больш дробных камунікатыўных адзінак, якія арганізуюць структуру дыскурсу» [17, с. 119].

Як правіла, колькасць дыскурсіўных слоў у маўленні залежыць ад ступені праяўлення эмоцый чалавекам, і зразумела, што эмоцыі перадаюцца такімі сродкамі больш паспяхова. Пры гэтым больш сталы чалавек, як правіла, выкарыстоўвае больш рацыянальны дыкурс, а маладыя людзі, наадварот, болей эмацыйныя, ім цяжэй справіцца з патрабаваннямі рацыянальнай стратэгіі пабудовы тэксту.

У некаторых выпадках, каб дакладна вызначыць значэнне дыскурсіўнага слова, неабходна ўзнаўленне кантэксту. «Апісанне дыскурсіўных слоў звычайна патрабуе разгляду значна больш доўгіх кантэкстаў, чым у выпадку іншых адзінак або недыскурсіўных ужыванняў адпаведных адзінак» [7, с. 8].

На сённяшні дзень у рускай лінгвістыцы існуе вялікая колькасць апісанняў асобных дыскурсіўных слоў і іх груп, з'явіліся нават спецыяльныя слоўнікі такіх адзінак, у прыватнасці «Путеводитель по дискурсивным словам русского языка» [2], «Дискурсивные слова русского языка: опыт контекстно-семантического описания» [7], «Словарь структурных слов русского языка» [24], «Словарь русских частиц» [29], чаго бракуе ў беларускай мовазнаўчай навуцы.

Дыскурсіўныя словы спрыяюць выражэнню суб'ектыўнай мадальнасці: яны паказваюць на адносіны паміж суразмоўцамі, забяспечваюць кагезію тэксту, выказваюць лагічныя і іншыя адносіны паміж асобнымі яго фрагментамі. З іх дапамогай могуць выказвацца сапраўдныя і этычныя ацэнкі, меркаванні, таксама яны суадносяць, супастаўляюць і супрацьпастаўляюць розныя выказванні камунікантаў.

1.3.3 Словы-паразіты

Словы-паразіты, у адрозненне ад дыскурсіўных слоў, якія так ці інакш маюць сувязь з прэпазіцыянальным утрыманнем выказвання, «звязаны з самім працэсам маўлення і нічога новага ў паведамленне не ўносяць. Магчыма, менавіта гэтай акалічнасцю яны і абавязаны сваёй “кепскай” рэпутацыяй» [32].

Да слоў-паразітаў адносяцца словы ці словазлучэнні, якія выкарыстоўваюцца ў размове, але не нясуць ніякай сэнсавай нагрузкі. На думку С. С. Кокарава, «у словах-паразітах ёсць толькі ўнутраны сэнс, карані якога ляжаць у канкрэтнай асобе, што знаходзіцца ў канкрэтнай сітуацыі» [37]. Такая

з'ява назіраецца або праз недастаткова высокую маўленчую культуру камуніканта, або ў сувязі з тым, што ў моўцы ўзнікаюць цяжкасці ў выбары патрэбнага слова і г. д. Для іх характэрныя нематываванаасць, несупадзенне са слоўнікавым значэннем, павышаная частотнасць у тэксце, інтанацыйнае вылучэнне, спалучэнне з паўзамі.

Самае распаўсюджанае вызначэнне слоў-паразітаў, дадзенае філолагамі, – словы, якія засмечваюць вуснае маўленне. Сюзен Берклі называе іх «слоўным вірусам», бо яны могуць быць заразнымі, і мы пераймаем іх, калі слухаем іншых, самі таго не заўважаючы. Найбольш пашыраныя віды «слоўнага вірусу» – гэта часціцы *вось, ну, так, як бы*, словы *там, увогуле* і інш. Яны пагаршаюць уражанне не толькі ад публічнага выступлення, але і пры асабістым камунікаванні.

Словамі-паразітамі (або запаўняльнікамі паўзаў) прынята называць лінгвістычную з'яву, якая «выражаецца ва ўжыванні лішніх і бессэнсоўных слоў, такіх як *тыпу, як бы, гэта самае, карацей, на самай справе, уласна, ну, вось, як сказаць, увогуле, сапраўды* і інш. Сінтаксічна большасць слоў-паразітаў з'яўляецца пабочнымі словамі» [48].

Істотным з'яўляецца тое, што «ўжыванне слоў-паразітаў заўсёды ўспрымаецца як загана маўлення; асабліва часта паўтараюцца словы *ціпа, значыць, гэта самае, як бы, на самай справе* і інш. Клопат пра чысціню маўлення павышае якасць і маўленчай дзейнасці, і іншых відаў дзейнасці чалавека нават тады, калі яго праца не звязана са словам» [1, с. 134].

У прынцыпе, любое слова ці выраз можа стаць паразітам, калі яно пачынае ўжывацца рэгулярна і механічна і не нясе ніякай сэнсавай нагрузкі. Вельмі часта можна пачуць табуяваную ці непрыстойную лексіку менавіта ў якасці слоў-паразітаў, паколькі ў такім выпадку яны звязваюць словы ў фразы. Прычым тыя, хто іх выкарыстоўвае, звычайна нават не заўважаюць гэтага, ствараючы вульгарна-фамільярны ці экспрэсіўны фон.

С. С. Кокараў адзначае, што «словы-паразіты дзейнічаюць падсвядома: вымаўляюцца падсвядома, успрымаюцца падсвядома, а механізм іх дзеяння застаецца нябачным. Забягаючы крыху наперад, скажам, што выкарыстанне слоў-паразітаў – гэта своеасаблівы спосаб пашырэння поля зносін у тых выпадках, калі іншымі спосабамі пашырыць яго не атрымліваецца. Словы-паразіты ўключаюць у працэс зносін падсвядомасць, што, у прынцыпе, робіць перспектыву прасторы зносін выпуклай і прасторнай, у адрозненне ад плоскай і вузкай (а часам нават затхлай) перспектывы зносін афіцыйных або літаратурна-нарматыўных» [37].

З аднаго боку, словы-паразіты адмоўна ўплываюць на чысціню маўлення, бо зачаста ў ім паўтараюцца, выкарыстоўваюцца механічна, не папаўняючы тэкст ніякай інфармацыяй. Праз гэта думка скажаецца, загрузваецца

«пустымі» словамі, якія адцягваюць увагу ад зместу выказвання. З іншага боку, даследчыкамі падкрэсліваецца важнасць ужывання такіх слоў: «Словы-паразіты жывуць сваім адасобленым жыццём, існуюць самі па сабе, нічога не забіраюць у звычайных слоў ні ў плане сэнсу, ні ў плане гучання. А вось калі з маўлення прыбраць словы-паразіты, то размова штосьці страціць. Перш за ўсё, яна страціць сваю прыналежнасць канкрэтнай жывой асобе і стане абыякава правільнай» [37]. Такім чынам, у лінгвістыцы ў адносінах да слоў-паразітаў выяўляецца супярэчлівае стаўленне.

Словы-паразіты характарызуюцца поліфункцыянальнасцю. У некаторых выпадках яны служаць для ўстанаўлення кантакту паміж камунікантамі, у іншых выконваюць функцыю хезітацыі. «*Хезітацыя* (ад англ. *hesitation* – 'ваганне') – маўленчае ваганне, звязанае са спантаннасцю маўлення. Тэкст нараджаецца непасрэдна ў момант маўлення, узнікае праблема выбару адзінак камунікавання (слоў і граматычных структур) і планавання сказа ў цэлым. Хезітацыі могуць выяўляць у маўленні: паўзы, нелексічныя ўстаўныя гукі, словы-паразіты, карэкцыя сказа, замена слоў, паўтор, заіканне, незакончаны сказ. Асноўная праява хезітацыі ў маўленні – паўзы незапоўненыя і запоўненыя (нелексічнымі ўстаўнымі гукамі, словамі-паразітамі і інш.)» [46].

Пры гэтым трэба ўзяць пад увагу тое, што «да слоў-паразітаў не адносяцца так званыя “паўзы хезітацыі” або “меканне”, г. зн. запаўненне паўзаў, якія ўзнікаюць пры стварэнні спантаннага маўлення, працяглымі гукамі (э-э ..., м-м ..., а-а ...), якое ставіць на мэце падабраць дарэчнае слова, а таксама пошукавыя словы, што часта выконваюць рытарычную функцыю» [48].

Частата ўжыванняў слоў-паразітаў даўно звярнула на сябе ўвагу псіхааналітыкаў. Слова-паразіт, тыповае для маўлення таго ці іншага чалавека, можа расказаць пра яго характар, паводзіны. Так, С. С. Кокараў адзначае, што калі, напрыклад, моўца часта ўжывае слова *дарэчы*, то яму не хапае ўвагі, ён губляецца ў незнаёмай кампаніі, прыкрываючы разгубленасць ці збянтэжанасць гэтым словам. А вось слова *проста* рэгулярна паўтараюць людзі, якія не маюць самастойнай думкі, залежаць ад свайго акружэння, а таксама часта апраўдваюцца перад іншымі. *Як бы* – выраз з лексікону творчых людзей, якія неўсвядомлена падкрэсліваюць сваю адарванасць ад рэальнага жыцця і імкненне да выдуманнага, фантазійнага свету. *Як бы* – праява манернасці, характэрна яна ў асноўным для жаночага маўлення. *Самі разумеюць* – гэта класічны прыклад чалавека нясмелага, які пастаянна перад усімі просіць прабачэння. *Карацей* – чалавек не любіць размовы, таму хоча скараціць сваё маўленне. Аднак праз гэтае бясконцае *карацей* дасягаецца адваротны эфект [37].

Адзначым, што вывучэнню слоў-паразітаў прысвечана нямала даследаванняў і ў расійскай навуковай літаратуры яны вывучаюцца ў розных

аспектах: у рамках даследавання гутарковага маўлення (В. Б. Сірацініна, А. А. Земская) як лішнія, «пустыя» словы, якія можна апусціць без змены сэнсу выказвання (хоць гэта справядліва і ў адносінах да часціц, мадальных слоў); як сродак рытмічнай арганізацыі маўлення (Н. М. Розанова); з пункту гледжання іх функцыянальнай нагружанасці ў дыскурсе (А. Д. Шмялёў, Ю. У. Дараган); у аспекце лінгваэкалогіі і лінгвакультуралогіі (А. Д. Васільеў, В. У. Трафімава, Н. М. Шардакова); у супастаўляльным з іншымі мовамі плане (А. Э. Разлогава); як вынік часцінамоўнай транспазіцыі і дэсемантызацыі (Т. І. Антонова, А. М. Іванова, Я. М. Фёдарова).

Заўважым, што словы-паразіты не маюць жорсткіх сацыяльна-стылістычных абмежаванняў. С. П. Пятруніна слушна заўважае, што тып маўленчай культуры чалавека залежыць ад узроўню яго адукаванасці і прыналежнасці да той ці іншай сацыяльна-функцыянальнай сферы зносін. Даследчыца піша: «Параўн., напрыклад: літаратурнае, якое належыць, як адзначаў В. У. Вінаградаў, “інтэлігентнаму маўленню” *так сказаць* і прастамоўнае *короче* – мадальныя словы, якія адносяцца ім да разраду ацэнкі стылю і спосабу выказвання; *знаешь(те), понимаешь(те)*, якія адносяцца да разраду мадальных слоў, уласцівых дыялагічнаму маўленню і якія з’яўляюцца заклікам да суразмоўцы, і *слушай сюда*; “няўпэўненае” *как бы* і *если чё*, у якім няўпэўненасць быццам трансфармуецца ў насцярожанасць і чаканне – на ўсялякі выпадак – горшага» [43].

Лічыцца, што словы-паразіты часта ўжываюцца людзьмі з бедным лексічным запасам, якія робяць замінікі ў маўленні, не могуць падабраць патрэбнае слова. Аднак з гэтым сцверджаннем можна не пагадзіцца, паколькі людзі з багатым слоўным запасам таксама ўжываюць у сваім маўленні словы-паразіты. У сувязі з гэтым можна прывесці наступнае выказванне: «Наша звычайнае маўленне – гэта так званае спантаннае, г. зн. непадрыхтаванае маўленне. Мы адначасова гаворым і думаем. Чалавек не заўсёды паспявае сфармуляваць сваю думку, яму даводзіцца спыняцца, каб падумаць або знайсці адпаведнае слова. Вось тут і прыходзяць на дапамогу разнастайныя э-э-э, ну, гэта і г. д. Яны з’яўляюцца свайго роду сігналамі: я тут, я на сувязі, цяпер ужо скажу, чакайце адказу. <...> Атрымліваецца, што наяўнасць у мове слоў-паразітаў – свайго роду прыкмета натуральнага, непадрыхтаванага маўлення» [38].

Сапраўды, у жывым спантаным маўленні часам цяжка падабраць адпаведнае слова. З гэтай прычыны і ўзнікае ў мове слова-паразіт. Існуе шэраг фактараў, па якіх «слоўнае пустазелле» актыўна «прарастае» ў мове. Так, напрыклад, некаторыя людзі наўмысна іх ўжываюць у сваім маўленні. Калі чалавек не хоча адказваць на «нязручнае» пытанне, а адказваць усё-такі трэба, ён стараецца пацягнуць час. Пакуль чалавек прамаўляе *бачыце, разумеете якая*

справа, уся справа ў тым, як бы вам сказаць і да т. п., ён думае над тым, як яму правільна адказаць на пастаўленае пытанне. Асабліва часта чалавек, які мае ў сваім актыўным слоўніку «паразітаў», пачынае ўжываць іх, калі хвалюецца або спяшаецца падчас маўлення. У гэтым выпадку словы-паразіты гавораць аб псіхалагічных асаблівасцях чалавека. Таксама ўжыванне слоў-паразітаў у маўленні можна растлумачыць звычай.

Такім чынам, прычынамі ўжывання слоў-паразітаў у залежнасці ад асобы самога моўцы, а таксама розных сітуацый маўлення з'яўляюцца:

- звычайка ўжываць такія словы;
- беднасць лексічнага запasu апавядальніка;
- мэтанакіраванае запаўненне паўзы паміж словамі ці выразамі;
- няўпэўненасць моўцы, няўменне выступаць публічна (перад аўдыторыяй);
- адсутнасць моўнага чуцця.

Часам словы-паразіты нароўні з пабочнымі словамі, якія багата прадстаўлены ў маўленні, служаць сродкам стварэння маўленчай характарыстыкі персанажа, таму шырока выкарыстоўваюцца і ў мастацкай літаратуры. У мастацкіх тэкстах аўтары часта выкарыстоўваюць словы-паразіты як мастацкі прыём для характарыстыкі сваіх персанажаў. Так, Янка Купала ў п'есе «Тутэйшыя» пры дапамозе камічнага выразу-паразіта *меджду прочым* у вуснах Мікіты Зносака дэманструе абмежаванасць героя і яго імкненне паходзіць на інтэлігента. Як адзначае А. М. Багмолава, «у мове мастацкіх тэкстаў з вуснаў персанажаў мы чуем самыя розныя словы і выразы, напрыклад, *вось цо да, тудэма-сюдэма, нібыто, грэц яго, чуеце, дай я гахну і інш.* Некаторыя з такіх частапаўтаральных рэплік могуць становіцца мянушкамі, якія падкрэсліваюць спецыфічныя рысы характару дзейных асоб, нагадваюць цікавыя сітуацыі з жыцця чалавека» [1, с. 134].

Такім чынам, пры вывучэнні гутарковага маўлення асаблівую ўвагу звяртаюць на сябе тыя элементы, якія пры частым ужыванні страчваюць семантычны змест. Характар іх выкарыстання залежыць і ад эмацыйнага стану моўцы, і ад узроўню маўленчай культуры чалавека, і ад тых абставін, у якіх адбываецца камунікатыўны акт. У лінгвістычным аспекце гэтыя адзінкі з'яўляюцца найбольш цікавымі для вывучэння.

Аднак на сучасным этапе развіцця мовы сярод даследчыкаў не існуе адзінага меркавання наконт статусу і тэрміналагічнага абазначэння элементаў дадзенага класа: мноства тэрмінаў і іх шматпланавасць пацвярджаюць недастатковую даследаванасць гэтых адзінак.

На думку вядучых расійскіх лінгвістаў, такіх як У. А. Плунгян, А. Д. Шмялёў і Ю. У. Дараган, словы-паразіты правамерна адносяць да класа дыскурсіўных слоў. Зыходзячы з пункту погляду даследчыка А. Д. Шмялёва,

словы-паразіты трэба разглядаць як функцыянальна нагружаныя дыскурсіўныя маркёры, бо словы-паразіты адпавядаюць характэрным крытэрыям вызначэння дыскурсіўных слоў.

Прааналізаваўшы і параўнаўшы паняцці «дэсемантызаваныя элементы», «дыскурсіўныя словы» і «словы-паразіты», прыходзім да высновы, што апошнія ўпісваюцца ў клас дыскурсіўных слоў, якія могуць існаваць і ў «непаразітным» ужыванні. Звернем увагу на тое, што тэрмін «словы-паразіты» не зусім удалы, бо надзелены адмоўнай канатацыяй і падсвядома ўспрымаецца негатыўна. З гэтай прычыны лічым мэтазгодным прытрымлівацца тэрмінаў «дыскурсіўныя словы» або «дэсемантызаваныя элементы», якія маюць нейтральную стылістычную афарбоўку і шырока выкарыстоўваюцца ў лінгвістычных даследаваннях.

ГЛАВА 2

ЛЕКСІЧНЫЯ АСАБЛІВАСЦІ СПАНТАННАГА МОЛАДЗЕВАГА МАЎЛЕННЯ

2.1 Лексічныя асаблівасці маўлення «новых» носьбітаў

Упершыню разгорнутую спробу фіксацыі, сістэматызацыі і першаснага аналізу найбольш часта ўжываных «нестандартных» лексічных адзінак на матэрыяле друку зрабіў П. В. Садоўскі ў артыкуле «Моўныя інавацыі 90-х гадоў у мове беларускіх недзяржаўных выданняў» (2001). Даследчыкам пералічаны «прыярытэтныя» лексічныя адзінкі, сярод якіх: *заўзятар* замест *балельшчык* / *прыхільнік*, *мінак* замест *прахожы*, *габрэй* / *гэбрэй* замест *яўрэй*, *расеец* замест *расіянін*, *ангелец* замест *англічанін*, *адмысловец* замест *спецыяліст*, *выступовец* замест *дакладчык*, *вядоўца* замест *вядучы*, *імбрык* замест *чайнік*, *гарбата* замест *чай*, *асобнік* / *паасобнік* замест *экзэмпляр*, *налепка* замест *наклейка*, *спатыкацца* замест *сустракацца*, *гамаваць* замест *перашкаджаць*, *злякацца* замест *спужацца* і інш. [22]. П. В. Садоўскім адзначана, што ў гарадскім моладзевым беларускамоўным асяродку пачалі з'яўляцца жаргонныя словы тыпу *страшкі* (фільмы жахаў), *гуртажытак* (інтэрнат) і інш. Прычым «менавіта ў асяродку моладзі нарадзіўся (ці адрадіўся) і пашырыўся узус такіх “некарэктных” выразаў і слоў, як *паўтары гады*, *паўгады*, *содні* (суткі), *адмыслоўцы* (спецыялісты), *чалец*, *ачольваць* і г. д.» [22, с. 227].

Маўленне беларускамоўнай гарадской моладзі, па заўвагах даследчыка, адметнае і наступнымі тэндэнцыямі: стварэнне калек для замены іншамоўных слоў (*брухамоўца* замест *чэрававяшчальнік*, *спашукальнік* замест *саіскальнік*, *хмарачос* замест *небаскроб* і г. д.); абеларушванне ўласных назваў і рэалій (*Іван Жыхлівы* замест *Іван Грозны*, *Пятро I* замест *Пётр I*, *Вялікая Брытанія* замест *Вялікабрытанія* і інш.); ужыванне дыялектызмаў і падвышэнне статусу гутарковых і прастамоўных слоў (*хрост* замест *хрышчэнне*, *пералёк* замест *перапуд*, *мейсца* замест *месца*, *тутака* / *тамака* замест *тут* / *там*, *ёсца* замест *ёсць* і інш.).

Паводле меркавання П. В. Садоўскага, «новыя» носьбіты кіруюцца прынцыпам так званага «палярнага пурызму», г. зн., што пры магчымасці выбару лексічнай адзінкі яны звычайна аддаюць перавагу таму варыянту, які не супадае з рускай мовай, а больш набліжаны да польскай, напрыклад: *уважаць* замест *лічыць*, *выбітны* замест *выдатны*, *самаход* замест *аўтамабіль*, *слынны* замест *славуты* (звычайна такія словы выпраўляюцца ў дзяржаўных выданнях на іншыя, зафіксаваныя ў акадэмічных слоўніках).

Падобнай думкі трымаецца і А. Аблажэй, які таксама звярнуў увагу на неапраўданае ўжыванне паланізмаў у беларускай мове, што новымі беларускамоўнымі людзьмі ўсведамляюцца як спрадвечная лексіка, нахштальт: *паліць* замест *курыць*, *зупа* замест *поліўка* / *суп*, *гжэчны* замест *далікатны* / *ветлівы*, *кляскаць* замест *пляскаць* і інш. [30]. На яго думку, такая сітуацыя тлумачыцца нізкім агульнакультурным узроўнем грамадства і няведаннем замежных моў. Менавіта з гэтай прычыны так званыя «адраджэнцы» прымаюць чыста польскія словы і выразы за «сапраўдна» беларускія. Трэба сказаць, што дыскусіі на гэты конт – выкарыстанне таго ці іншага слова, прыналежнасць яго да той ці іншай мовы, наватворы і пад. – вельмі актыўна вядуцца не столькі на старонках сённяшняга перыядычнага друку, колькі перадусім у інтэрнэце, што дазваляе ахапіць найбольшую колькасць ўдзельнікаў абмеркавання і абсалютную свабоду ў выказванні свайго меркавання.

Лексічныя асаблівасці маўлення беларусаў, у тым ліку і «новых» носьбітаў, сталі цэнтрам увагі С. М. Запрудскага ў артыкуле «Стаўленне да некаторых інавацый беларускай літаратурнай мовы (паводле дадзеных сацыялінгвістычнага апытання)» (2008). Даследчык умоўна падзяліў сваіх рэспандэнтаў на «новых» і «традыцыйных» носьбітаў, якія адрозніваліся працягласцю ўжывання беларускай мовы: у адной групе яны валодалі ёю меней за 10 гадоў, у іншай – болей за 15 гадоў. Сацыялінгвістычнае даследаванне, мэтай якога было выявіць, «наколькі асвоенымі з’яўляюцца некаторыя інавацыі апошніх гадоў, устанавіць меркаванні рэспандэнтаў адносна магчымай кадыфікацыі такіх формаў» [8, с. 305], праводзілася сярод прадстаўнікоў пэўных сацыяльных груп і прафесій. Усе рэспандэнты (162 чалавекі) умоўна дзяліліся на 3 групы: «беларусісты» (студэнты і выкладчыкі БДУ, БДПУ і МДЛУ), палітыкі (ПКБ і БНФ) і журналісты («Звязды» і БАЖ).

Даследчык актуалізаваў вызначальныя рысы кожнай групы. Так, група беларусістаў «складаецца з людзей, якім даводзілася асэнсоўваць сфармуляваныя ў анкеце пытанні па абавязку сваёй (будучай) прафесіі» [8, с. 306]. Група выкладчыкаў як экспертная: «Менавіта ў гэтай групе сутыкаемся з найлепшым веданнем беларускай мовы. У рамках гэтай групы знаходзяцца людзі, якія могуць непасрэдным чынам уплываць (і ўплываюць) на кадыфікацыю, складаючы лексікаграфічныя і граматычныя даведнікі або папулярызуючы свае погляды падчас лінгвістычных дыскусій» [8, с. 306]. Група журналістаў – гэта людзі, якія «адпаведна са спецыфікай сваёй дзейнасці павінны асабліва цаніць выяўленчыя магчымасці мовы – магчыма, нават на шкоду яе нарматыўнасці» [8, с. 307]. Група палітыкаў была сфарміравана так, што «можна было чакаць палярных ці, прынамсі, непадобных адказаў на многія пытанні анкеты. У той час як БНФ спаўняе выразна “празаходную” ідэалогію, Партыі камуністаў беларускай уласціва прарасійскай арыентацыя» [8, с. 306].

«Новымі» носьбітамі з'яўляліся 38 рэспандэнтаў, а «традыцыйнымі» — 67. Астатнія рэспандэнты (57 чалавек) не залічаны ні ў першую, ні ў другую групы з прычыны таго, што яны карысталіся беларускай мовай болей за 10 гадоў, але меней за 15. Прапанаваная анкета ўключала між іншым і 19 пытанняў, у якіх «даследавалася стаўленне да лексем *выстава*, *гарбата*, *лецішча*, *тэлефанаваць*, *функцыянаваць*, *напой*, *імпрэза*, *аповед*, *ангельскі*, *выступовец*, *улётка*, *каментавач*, *даследнік*» [8, с. 307].

Праведзенае даследаванне дазволіла С. М. Запрудскаму зрабіць выснову, што новыя беларускамоўныя рэспандэнты значна больш станоўча ставяцца да ідэі выкарыстоўваць у якасці адзіных нарматыўных некаторыя інавацыйныя з'явы. Так, напрыклад, «усе новыя беларускамоўныя прыхільна ставяцца да безумоўнай кадыфікацыі формы *выстава*. У дачыненні да гэтай формы цалкам станоўча ставяцца 100 % новых беларускамоўных у групе выкладчыкаў і 75 % новых беларускамоўных у групе журналістаў, у той час як сярод традыцыйных беларускамоўных у групе выкладчыкаў адпаведная лічба складае 42,9 %, а сярод традыцыйных беларускамоўных у групе журналістаў – 47,1 %» [8, с. 314].

З гэтага вынікае, што «новыя» носьбіты беларускай мовы імкнуцца да выкарыстання новых, нетрадыцыйных лексічных формаў. Пры гэтым даследчык заўважае, што ў дачыненні да формы *тэлефанаваць* зусім процілеглая карціна. Даволі нечакана ўсе групы новых беларускамоўных рэспандэнтаў менш прыхільна ставяцца да патрэбы безумоўнай кадыфікацыі гэтай лексемы ў параўнанні з традыцыйнымі беларускамоўнымі рэспандэнтамі. Так, напрыклад, сярод новых беларускамоўных носьбітаў у групах выкладчыкаў і журналістаў да безумоўнай кадыфікацыі слова *тэлефанаваць* схіляюцца 14,3 % і 25 %, у той час як сярод традыцыйных беларускамоўных рэспандэнтаў адпаведныя лічбы складаюць 39,3 % і 58,8 % [8].

Даследчык канстатуе і той факт, што не заўсёды новыя лексічныя формы знаходзяць падтрымку ў носьбітаў літаратурнай мовы, напр. лексема *даследнік* як альтэрнатыва форме *даследчык* з прычыны таго, што апошняя нібыта парушае сістэмнасць беларускай мовы. «Падобна, форма *даследнік*, сапраўды, не прычынь магчымасцям сістэмы беларускай літаратурнай мовы, аднак яна вельмі нязначна пашырана ва узусе і не мае шырокага грамадскага адабрэння. Супраць кадыфікацыі формы *даследнік*, несумненна, працуе тое, што форма *даследчык* не ўспрымаецца большасцю носьбітаў як русіфікаваная» [8, с. 316].

Навуковец адзначае, што ў многіх выпадках рэспандэнтам цяжка выбраць адну з канкурэнтных формаў і яны далучаюцца да меркавання, згодна з якім раўнапраўны статус у мове могуць мець абедзве формы. Цікава, што асабліва «талерантнай у дачыненні да варыянтнасці паказала сябе група выкладчыкаў. Так, дапускаюць, што ў беларускай мове могуць адначасова ўжывацца словы *званіць* і *тэлефанаваць* 70 % выкладчыкаў, *расказ* і *аповед* – 61 %, *імпрэза* і

мерапрыемства – 56,1 %, гарбата / чай і напітак / напой – 41,5 %, выстаўка і выстава – 40 %» [8, с. 315]. Што да групы студэнтаў, то яны «найбольш часта схіляліся да прызнання варыянтнасці, адказваючы на пытанні адносна формаў напітак / напой (48,7 %), імпрэза / мерапрыемства (47,6 %), званіць / тэлефанаваць (46,5 %). Для журналістаў найбольш складанымі аказаліся выпадкі з формамі званіць / тэлефанаваць, імпрэза / мерапрыемства (51,9 %), а таксама расказ / апавед (40,7 %)» [8, с. 315].

У якасці адзіна магчымых «найбольш былі падтрыманы формы функцыянаваць (68,8 %), выстава (64,6 %), выступовец (56 %), пасёджанне (52,2 %), напісаны (50,6 %), тэлефанаваць (49,7 %), каментавач (48,4 %), напой (46,5 %). Аднак некаторыя формы ў гэтай якасці былі падтрыманы ў нязначнай ступені, гэта: даследнік (13,8 %), імпрэза (18,8 %), выхадны (20,4 %), улётка (30,6 %), кампутар (31,3 %)» [8, с. 311].

С. М. Запрудскі мяркуе, што на вызначэнне нарматыўнасці тых або іншых моўных формаў уплываюць пэўныя фактары:

- 1) моўны узус, г.зн. масавая і рэгулярная ўжывальнасць пэўнага спосабу выказвання;
- 2) адпаведнасць гэтага спосабу выказвання магчымасцям сістэмы беларускай літаратурнай мовы;
- 3) грамадскае адабрэнне дадзенага спосабу выказвання [8].

Такім чынам, на падставе падзелу рэспандэнтаў на «традыцыйных» і «новых» складана выявіць якую-небудзь устойлівую заканамернасць, паколькі ў большасці выпадкаў розныя групы рэспандэнтаў да розных з'яў ставяцца парознаму.

Такім чынам, на сёння цікавым для (сацыя)лінгвістычных даследаванняў з'яўляецца феномен існавання «новамоўцаў», або «новых» носьбітаў беларускай літаратурнай мовы, якія, паводле меркавання даследчыкаў, адрозніваюцца ад «традыцыйных» успрыманнем самой беларускай мовы і разуменнем яе функцый, арыентацыяй пераважна на тарашкевіцу і тымі лексічнымі сродкамі, якія ўжываюцца ў маўленні.

Лексічныя адметнасці маўлення «новых» носьбітаў ужо сталі прадметам аналізу шэрагу даследчыкаў, навуковыя росшукі якіх грунтаваліся на матэрыялах СМІ, інтэрнэту, а таксама сацыялінгвістычнага апытання. Зыходзячы з атрыманых вынікаў, можна абагульніць такія лексічныя асаблівасці і пакуль гіпатэтычна перанесці іх і на спантаннае маўленне:

- ужыванне паланізмаў;
- тэндэнцыя да абеларушвання запазычаных лексем;
- з'яўленне беларускамоўных жаргонных слоў;
- стварэнне калек для замены іншамоўных слоў;
- варыянтнасць у выбары лексічнай адзінкі;
- ужыванне дыялектызмаў і прастамоўных слоў.

2.2 Характарыстыка інфармантаў

Корпус запісаў, які быў выкарыстаны для выяўлення асаблівасцей ужывання дэсемантызаваных элементаў у спантаным маўленні беларускай моладзі, складаецца з 12 расшыфровак. Сацыялінгвістычнае даследаванне праводзілася сярод прадстаўнікоў пэўных сацыяльных груп і гендэрнага статусу.

Інфармантамі выступілі чатыры хлопцы і восем дзяўчат ва ўзросце ад 17 да 32 гадоў. Шасцёра з іх (пяць асоб жаночага полу і адна мужчынскага) маюць вышэйшую адукацыю, пяцёра (тры дзяўчыны і два хлопцы) з'яўляюцца студэнтамі, а адзін інфармант мае сярэдняю адукацыю.

Падчас даследавання інфарманты былі ўмоўна падзелены на «традыцыйных» і «новых» носьбітаў беларускай мовы. Да «традыцыйных» былі аднесены тыя, хто сацыялізаваўся ў вясковым асяроддзі (тры чалавекі), да «новых» – тыя, сацыялізацыя якіх адбывалася ў горадзе (дзевяць чалавек). Прычым апошнія перайшлі на беларускую мову паступова, г. зн. што да пэўнага моманту першаснай мовай для іх была руская (яны атрымалі адукацыю ў школе з рускай мовай навучання і мелі рускамоўнае атачэнне). Для «традыцыйных» інфармантаў першаснай з'яўляецца беларуская мова (іх навучанне праводзілася на беларускай мове, і яны мелі пераважана беларускамоўнае атачэнне).

Падчас інтэрв'ю інфарманты ў нязмушаных абставінах адказвалі на прапануемыя пытанні на самыя розныя тэмы (большасць пытанняў звязана са штодзённым жыццём і стаўленнем інфармантаў да беларускай мовы). Пры гэтым пэўныя пытанні былі зададзены ўсім інфармантам. Да іх ліку адносяцца наступныя: «З чым у Вас асацыюецца Беларусь?», «Каго, на Вашу думку, можна назваць сапраўдным беларусам?», «Якія беларускія стравы Вы параілі б пакаштаваць турыстам?» і інш.

Што да спосабу фіксацыі тэксту, які стаў крыніцай для аналізу вуснага спантаннага маўлення інфармантаў (гл. дадатак), то запіс яго ў асноўным падпарадкаваны сучасным прынцыпам арфаграфіі, за выключэннем некаторых момантаў: націск пазначаецца адразу пасля націскай галоснай знакам + ці = (акут пазначаецца пры дапамозе + (*насту+пствы*), гравіс пазначаецца праз = (*бі=ятэхнало+гіі*)); фіксуецца аглушэнне / азванчэнне зычных у прыназоўніках *з, ад* (параўн. з рус. *с, от*), напр.: *с* акцэнтам (*з* акцэнтам), *ат* хаты (*ад* хаты); захоўваюцца фанетычныя скарачэнні: *бу+іш* (будзеш), *скаы+це* (скажыце), *знач* (значыць) і г. д.; адлюстроўваецца адсутнасць цекання ў фіналі, напр.: *зна+чыт* (значыць); графічна перадаюцца яканне / іканне, напр.: *ня бы+ў* (не быў), *німа+* (няма); значком # пазначаецца адсутнасць асіміляцыйнай мяккасці, напр.: *з#яко+га* ([зь] якога), *з#ме+шаным* ([зь] мешаным).

2.3 Функцыянальная нагрузка дэсемантызаваных элементаў у моладзевым маўленні

2.3.1 Дэсемантызаваны элемент *вось* / *вот*

Даволі часта ў спантанным маўленні можна сустрэць элемент *вось*, які ў залежнасці ад кантэксту можа адносіцца або да пэўнай часціны мовы, або цалкам быць пазбаўлены значэння пры празмерным ужыванні (у такім выпадку ён не нясе сэнсавай нагрузкі, успрымаецца слухачамі як непатрэбны ў маўленні элемент і атаясамліваецца са словам-паразітам). Адзначым, што ў залежнасці ад кантэксту элемент *вось* можа выконваць функцыі пэўных часцін мовы:

1. Займеннікавае прыслоўе (або ўказальны займеннік): ужываецца пры ўказанні на каго-небудзь, што-небудзь або «пры ўказанні на паслядоўнасць дзеянняў, на змену з’яў, якія адбываюцца перад вачыма (можа паўтарацца перад кожным наступным членам)» [49].

2. Мадальная часціца: ужываецца «для выражэння адносін да сітуацыі як немагчымай або непажаданай для таго, хто гаворыць» [49]; або «пры словах, якія з’яўляюцца абагульненнем, вынікам, высновай з чаго-небудзь» [49]; у некаторых выпадках можа быць выкарыстана «для прыцягнення ўвагі суразмоўцы» [49]; у спалучэнні з «і» (*вось і...*) паказвае на «ажыццяўленне чаго-небудзь чаканага або жаданага» [49].

3. Пабочнае слова: ужываецца «ў значэнні звязкі» [49].

Слова *вось* у значэнні згаданых часцін мовы ў маўленні інфармантаў не сустракаецца, а як дэсемантызаваны элемент адыгрывае ў ім значную ролю:

Мо+ва, па-пе+ршае. Ну вось такі+я вось... Музе+й, ма+быць. Не, ну тако+е сабе+, кане+шне... Такі+я, дзе Вы ба+чылі калі+сьці там вось, напры+клад, вось ёсць відары+с, пашто+ўка, там што+сьці намалява+на. І вось з#йе+здзілі б, уба+чылі (Дзмітрый, 18 гадоў, студэнт).

Ну вось я кажу+, што мне ве+льмі прые+мна, што ёсць лю+дзі, які+я адно+лькавыя па по+глядах, і я ве+льмі ра+да, што на+с вось з гру+най маё+й такі+я до+брыя адно+сіны, вось (Юлія, 17 гадоў, студэнтка).

С. С. Кокараў адзначае, што элемент *вось* у маўленні адносіцца да тых ферментаў, якія ўжываюцца «не вельмі дасведчанымі расказчыкамі. Іх маўленне пульсуе: то перыядычна паскараецца, то запавольваецца. Інфармацыя выдаецца порцыямі. Калі чарговая порцыя выдадзена, узнікае паўза: слухачы пераварваюць, а апавядальнік спрабуе сфарміраваць наступную. У гэтай паўзе неабходна спецыяльным сродкам падвесці порцыю інфармацыі да слухачоў: “Вось...”. Далей дадаецца чарговая порцыя, потым зноў – “Вось...” і г. д.» [37].

На падставе праведзенага намі аналізу запісаў спантаннага маўлення можна зрабіць высновы, што *вось* у маўленні беларускамоўных носьбітаў

з'яўляецца самым пашыраным дыскурсіўным словам. Яно сустракаецца ў вусным маўленні кожнага з 12 інфармантаў, што сведчыць пра «ўніверсальнасць» лексемы.

Падобную сітуацыю назіраем і ў дачыненні да слова *вот*, якое сустракаецца ў маўленні 8 інфармантаў і нясе тую ж функцыянальную нагрузку, што і *вось*, паколькі з'яўляецца яго адпаведнікам і адным з варыянтаў вымаўлення. Так, дадзенае слова было ўжыта ў маўленні ўсімі «традыцыйнымі» беларускамоўнымі інфармантамі, а з ліку «новых» носьбітаў яго выкарысталі 5 чалавек. Пры гэтым у маўленні інфармантаў, што сацыялізаваліся ў вёсцы, зафіксаваны 41 выпадак ужывання гэтага дыскурсіўнага слова, што складае 0,12 % (Віктар, 20 гадоў, без ВА), 0,80 % (Ірына, 27 гадоў, мае ВА) і 0,05 % (Вадзім, 21 год, студэнт) ад агульнай колькасці ўжытых кожным з гэтых інфармантаў лексем, а ў вусным маўленні носьбітаў беларускай мовы, сацыялізаваных у горадзе, – 33 выпадкі ўжывання гэтага дэсемантызаванага элемента, што складае адпаведна 0,41 % (Максім, 27 гадоў, мае ВА), 0,13 % (Марыя, 28 гадоў, мае ВА), 0,11 % (Дзмітрый, 18 гадоў, студэнт), 0,03 % (Паліна, 18 гадоў, студэнтка) і 0,14 % (Яніна, 32 гады, мае ВА) ад агульнай колькасці словаўжыванняў гэтымі інфармантамі. Актыўнае ўжыванне слоў *вось* і *вот*, верагодней за ўсё, звязана з тым, што моўца дакладна не ведае, што казаць далей, і таму з дапамогай іх запаўняе маўленчыя паўзы, напрыклад:

Го+нар вот гэ+ты за сваю+ краі+ну. Яны+ ж ну гато+вы там ну забі+ць вот за сваё+, да? Яны+ дака+зваюць там не+шта. У на+с не+йкія такі+я вот больш лю+дзі вот як там, на+ват не талера+нтныя, абья+кавыя не+йкія (Ірына, 27 гадоў, мае ВА).

Вот як ідзе+ там... ру+ская мова? До+бра, хай бу+дзе ру+ская. До+бра, хай бу+дзе белару+ская. Вот такі+я не+йкія... Вот усё+ адно+ тако+е адчува+нне (Максім, 27 гадоў, мае ВА).

У вышэйпрыведзеных прыкладах, як бачна, элементы *вось* і *вот* не нясуць ніякай семантычнай нагрузкі, а служаць толькі для запаўнення паўзаў падчас мысленчай і маўленчай дзейнасці інфарманта.

2.3.2 Дэсемантызаваны элемент як бы

Частае ўжыванне спалучэння *як бы* ў гутарковым маўленні садзейнічала змяненню яго асноўных функцый і статусу. З цягам часу, як лічаць даследчыкі, гэтае спалучэнне пачало высупаць у якасці слова-паразіта. Заўважым, што ў кадыфікаванай беларускай мове ў залежнасці ад кантэксту яно выконвае функцыі параўнальнага злучніка або мадальнай часціцы. Аднак, як было адзначана вышэй, пры спантанным маўленні *як бы* набывае зусім іншы сэнс.

Як бы ў якасці параўнальнага злучніка (можа быць заменены на як, быццам, нібы) ужываецца ў шэрагу выпадкаў.

1. «Пры далучэнні члена сказа са значэннем умоўна-магчымага параўнання» [51]; моўная асоба ўводзіць у паведамленне інфармацыю, у пэўнасці якой сумняваецца (элементы неаб'ектыўнасці, недакладнасці, няўпэўненасці, прадузятасці, сумнення, неўхвалення і г. д.); у такім выпадку эквівалентам выступае злучнік *як быццам*.

2. «Пры далучэнні даданай часткі складаназалежнага сказа, якая змяшчае недакладнае параўнанне» [51]; эквівалент – *як калі б*.

3. «Пры далучэнні даданай часткі складаназалежнага сказа, якая раскрывае змест галоўнай часткі» [51]; эквівалент – *каб*.

Мадальная часціца *як бы* пашырана ў вусным маўленні і таму часам успрымаецца як слова-паразіт (хезітатар). Звернем увагу на тое, што мадальныя часціцы ўжываюцца пры выражэнні ўмоўнасці выказвання, уносяць у сказ розныя сэнсавыя адценні, а таксама выражаюць пачуцці і стаўленне таго, хто гаворыць, да суразмоўцы.

Значную ролю ў спантаным маўленні інфармантаў адыгрывае і спалучэнне *як бы* як дэсемантызаваны элемент:

Ё+н я+к бы і ўрато+ўвае драўля+ныя ца+цкі ад таго+, ка+б ні брудні+ліся, і, плю+с, гэ+та экалагі+чна, дзіцё+нак та+м пажуе+, і яму+нічо+га ні бу+дзе. А такі+е кубы+ я+к бы прадаю+цца, тако+га кшталту (Наталля, 27 гадоў, мае ВА).

Элемент *як бы* перадае некаторую збятэжанасць моўцы ці яго няўпэўненасць або не выяўляе нічога і ў такім выпадку з'яўляецца словам-паразітам. Як правіла, у маўленні яго можна замяніць словам *накшталт, быццам (бы) і тыпу*.

С. С. Кокараў звязвае з'яўленне і ўжыванне ў маўленні дэсемантызаванага элемента *як бы* з сацыяльнымі і эканамічнымі падзеямі ў савецкі час, падкрэсліваючы, што ва ўмовах змянення арыенціраў і каштоўнасцей чалавек прымае новы светапогляд – светапогляд «як бы». Частае ўжыванне *як бы* даследчык называе хваробай людзей любога ўзросту, паколькі гэты фермент дзіўна хутка чапляецца і ўжываецца ледзь не праз слова. Гэта звязана найперш з яго наступнымі ўласцівасцямі:

– «па-першае, ён выказвае суб'ектыўную хісткасць і прывіднасць нашага быцця. Усе вакол і нават унутры нас «як бы» і няма нічога сапраўднага і сталага. *Як бы* выказвае глыбіню нашай няўпэўненасці;

– другі сэнс *як бы* мае больш прыземленае псіхалагічнае адценне: чалавек баіцца ці проста не жадае выказваць свае сапраўдныя думкі з нагоды размовы і сумленна дае зразумець, што яго словы не варта успрымаць сур'ёзна;

- трэці сэнс, непарыўна звязаны з першымі двума, – унікненне адказнасці за свае словы. Пасля *як бы* можна спакойна казаць усё што заўгодна;
- чацвёрты сэнс звязаны з пэўнай метадыкай прыстасавання да суразмоўцы: *як бы* суправаджае пробную фразу, якая патрэбна для таго, каб зразумець як да яе паставіцца суразмоўца.

Цікава, што моладзь ужывае *як бы*, у асноўным, у першых двух сэнсах, а старэйшае пакаленне, у асноўным, – у двух другіх » [37].

Адзначым, што сярод усіх дыскурсіўных слоў *як бы* з’яўляецца другім паводле частотнасці ўжывання дэсемантызаваным элементам. Гэтае спалучэнне сустракаецца ў вусным маўленні сямі інфармантаў, што сведчыць пра яго ўласцівасць выступаць у якасці слова-хезітатара, напрыклад:

І нао+гул маё+ меркава+нне, ча+му ні ве+льмі белару+ская мо+ва, ну нако+лькі я ве+даю я+к бы гле+дзячы на ты+х людзе+й, з які+мі я я+к бы ма+ю не+йкія зно+сіны про+ста з таго+, што+ пачына+ючы са шко+лы, з дзяці+нства ста+ўленне было+ ні ве+льмі, таму+ што гэ+та высме+йвалася я+к бы як не+шта то+е, што+ ну... (Віктар, 20 гадоў, не мае ВА).

Ё+н ста+ў я+к бы зза+ду, ну ўсе+ бацькі+ зза+ду стая+лі. Я ні ве+даў, нашто+ яму+ эта+ па+лка. Ну я я+к бы ні ду+маў, што+ ён каго+сьць біць бу+дзіць, гэ+та зразуме+ла, але+ ты+м ні ме+ншы ну я ні ве+даў, нашто+ яму+ (Віктар, 20 гадоў, не мае ВА).

Заўважым, што *як бы* сустракаецца ў маўленні ўсіх інфармантаў, якія сацыялізавалася ў вясковым асяроддзі, у той час як толькі 4 чалавекі з групы гарадской моладзі ўжылі дадзенае спалучэнне. Агульная колькасць ужывання гэтага дыскурсіўнага маркёра сярод так званых «традыцыйных» інфармантаў – 61 раз, што складае 0,77 % (Віктар, 20 гадоў, не мае ВА), 0,56 % (Ірына, 27 гадоў, мае ВА) і 0,10 % (Вадзім, 21 год, студэнт) ад агульнай колькасці ўжытых гэтымі інфармантамі лексем, а сярод «новых» носьбітаў – толькі 50, што складае 0,91 % (Наталля, 27 гадоў, мае ВА), 0,22 % (Марыя, 28 гадоў, мае ВА), 0,05 % (Яніна, 32 гады, мае ВА) і 0,14 % (Юлія, 17 гадоў, студэнтка) ад агульнай колькасці словаўжыванняў кожнага інфарманта.

2.3.3 Дэсемантызаваны элемент *да*

У літаратурнай мове, як вядома, слова *так (да)* функцыянуе як часціца, якая дае станоўчы адказ на пытанне, выражае згоду. Пры гэтым можна выкарыстаць наступныя эквіваленты: *сапраўды, праўда, правільна* і інш. Пры размове, як правіла, гэтае слова можа выказваць здзіўленне, недавер. У такім выпадку выпадку эквівалентамі з’яўляюцца *няўжо?* або *праўда?*

Як адзначае С. С. Кокараў, «*да* – не сцвярджальны сказ, а хутчэй, сцвярджальны выклічнік, які можа прамаўляцца з пытальнай інтанацыяй. Часам

у маўленні ён ужываецца ледзь не праз кожнае слова. Носьбіту гэтага фермента важна кожную секунду ўтрымліваць увагу суразмоўцы. <...> Носьбіт *да* сочыць за рэакцыяй суразмоўцы. Калі рэакцыя непажаданая, трэба мяняць тактыку, калі ўсё ідзе як трэба, “разведка” з дапамогай *да* працягваецца. Нягледзячы на запытальны тон гэтага выклічніка, пастаянны фон з *да* стварае дадатковы фактар для пазітыўнага ўспрымання думак носьбіта. Уявіце сабе аналагічны фермент *не* – фон будзе процілеглым. Людзі-носьбіты фермента *да* – тэмпераментныя і таварыскія, як правіла, размаўляюць хутка і шмат, пры гэтым умеюць дамагацца свайго» [37].

У прааналізаваных намі запісах элемент *да* сустракаецца ў маўленні 10 інфармантаў, але даволі спарадычна (маладыя людзі, якія сацыялізаваліся ў вёсцы, ужылі яго 21 раз, а гарадская моладзь – 27). Пры гэтым слова *да* можа ўжывацца ў маўленні інфармантаў паралельна з яе беларускім адпаведнікам – *так*, напрыклад:

Да. Таму+ што, ну я+к бы ста+ўленне мяня+лась (Віктар, 20 гадоў, не мае ВА).

Да, да, так. У йі+х такса+ма Рэч Паспалі+тая разва+львалася, да? Но яны+ ж та захава+лі свае+ трады+цыі, так? Сваю+ культу+ру, сваю+ мо+ву. Так, у йі+х ёсць запазы+чанні там. Ну, але+ ў каго+ іх німа+, так? Але+ ў цэ+лым яны+ захава+лі вось гэ+ты патрыяты+зм, вось гэ+ты дух, да? Го+нар вот гэ+ты за сваю+ краі+ну. Яны+ ж ну гато+вы там ну забі+ць вот за сваё+, да? (Ірына, 27 гадоў, мае ВА).

2.3.4 Дэсемантызаваны элемент *то бок*

Яшчэ адзін дэсемантызаваны элемент, які даволі часта сустракаецца ў моладзевым гутарковым маўленні, – гэта *то бок*. *То бок* – устойлівае спалучэнне, што выступае ў якасці злучніка і звычайна выражае жаданне выправіць маўленне (выказацца больш дакладна). Ужываецца пры далучэнні сказа або часткі сказа, якія канкрэтызуюць, дапаўняюць, удакладняюць або развіваюць ужо выказаную думку, а таксама пры далучэнні слоў ці сказаў, якія ўносяць у ранейшае выказванне нейкія праўкі. Спалучэнне *то бок* можа быць заменена ўстойлівымі словазлучэннямі *інакш кажучы, гэта значыць, а менавіта, іншымі словамі, калі казаць больш дакладна* і інш.

На думку С. С. Кокарава, такога кшталту спалучэнні указваюць на праяўленне ўнутранай барацьбы чалавека з уласнай няўпэўненасцю ў тым, што ён кажа. «Чалавек сваім частым ужываннем *то бок* нібыта кожны раз адмаўляецца ад сваіх папярэдніх слоў і здымае з сябе ўсякую адказнасць за іх. Але па меры маўлення адчувае, што, мабыць, зноў сказаў надта многа і адказнасць зноў пачынае ціснуць на яго цяжкім грузам. Тады ўзнікае чарговае

то бок. Часам *то бок* выступае як слоўнае прыкрыццё адкрытай хлусні, г. зн. як інструмент самазаспакаення уласнага неспакойнага сумлення. Не выпадкова, што фермент гучыць менавіта як «гэта значыць», а не як, напрыклад, «гэта ёсць», хаця гаворка ідзе пра тое, што прагучала цяпер, толькі што. Ператвараючы «гэта» ў «тое», чалавек аддаляе ад сябе толькі што сказанае і пачынае гаварыць ужо пра цяперашняе «гэта», якое праз пару сказаў зноў стане «тым» [37].

Звернем увагу на тое, што ўзнікла спалучэнне *то бок*, верагодней за ўсё, шляхам аглютынацыі: ад указальнага займенніка *то* і дзеяслова *быти*. «Аглютынацыя (ад лац. *agglutinatio* – “прыклейванне, склейванне”) – стварэнне ў мовах граматычных формаў і вытворных слоў шляхам далучэння да кораня або да асновы слова афіксаў, якія маюць граматычныя і дэрывацыйныя значэнні» [47]. Так, напрыклад, «у сістэме прадуктыўных дзеяслоўных класаў, якія фарміруюцца пераважна ад іменнай асновы, працэс уніфармацыі дзеяслоўнай асновы знаходзіць надзвычайна яркае выражэнне. <...> Усе гэтыя працэсы захапілі ў сваю плынь і так званы дапаможны дзеяслоў *быть*, распад сістэмы формаў якога прывёў да складання ўстойлівай катэгорыі ўмоўна-пажаданага ладу і да стварэння мадальных саюзаў шляхам аглютынацыі» [5, с. 42]. Параўн.: рус. *чтобы* і бел. *каб*, рус. *будто* і бел. *быццам*, рус. *как бы* і бел. *як бы* і г. д.

Ужыванне дэсемантызаванага элемента *то бок* сустракаецца ў вусным спантаным маўленні толькі 3 інфармантаў, адзін з якіх з’яўляецца «традыцыйным» носьбітам беларускай мовы, а астатнія 3 – «новымі» беларускамоўнымі носьбітамі. Прычым *то бок* выкарыстоўваецца адным з іх (Наталля, 27 гадоў, мае ВА) настолькі часта, што, па сутнасці, з’яўляецца словам-паразітам:

Да, то+ бок... Ну я+к бы... Ну, вось так. Ну стара+еца там больш там па-ру+ску, там дзе+сці мо+жа да яго+ папыта+ца там не+шта (Ірына, 27 гадоў, мае ВА).

Да, то+ бок функцыяна+льна я+к бы про+ста мы+ ба+чылі іх ве+рсій, ска+жам, спро+шчаныя, то+ бок на адно+й, напры+клад, гадзі+ннік, і дзіцё+нак наву+чыца гадзі+ны на друго+й та+м сартава+нне гэ+тых, кружо+чкі-квадра+цікі засо+ўваць. Але+ мы+ глядзе+лі, што+ ўсе+ яны+ нелагі+чныя [:] то+ бок ну+ калі+ дзіцё+нак яшэ+ кружо+чкі засо+ўвае, то+ да гадзі+н яму+ яшэ+ ну гады+ тры+ так, калі+ ё+н пачне+ гадзі+ннік усведамля+ць. То+ бок яны+ ўсе+ не+йкія ні ма+юць ло+гікі (Наталля, 27 гадоў, мае ВА).

У прыведзеных прыкладах дыскурсіўнае спалучэнне *то бок* не мае семантычнага зместу і выступае ў ролі хезітатара.

2.3.5 Дэсемантызаваны элемент *значыць*

Распаўсюджанае ў маўленні слова *значыць* можа выконваць дзве асноўныя функцыі, у залежнасці ад чаго вызначаецца яго часцінамоўная прыналежнасць.

1. Злучнік: «ужываецца пры далучэнні даданай часткі складаназалежнага сказа са значэннем выніку» [50]; у такім выпадку эквівалентамі з’яўляюцца *такім чынам, стала быць, з прычыны гэтага, таму, значыцца*.

2. Пабочнае слова: эквівалентамі з’яўляюцца *стала быць, як след, атрымліваецца*.

Як дэсемантызаваны элемент *значыць* указвае на тое, што чалавек хоча выказаць свой пункт гледжання, які, хутчэй за ўсё, лічыць адзіна дакладным. Спрачацца з такімі людзьмі праблематычна, паколькі яны ўпэўненыя ў сваёй праваце. «Возьмем першапачатковы сэнс слова *значыць*. Корань яго – -знач-, г. зн. паходзіць ад назоўнікаў “знак” або “значэнне”. Хоць і не тое ж самае, што і сэнс, але недзе блізка. Значэнне – гэта знак, сімвал, адлюстраванне сэнсу. Але значэнне слоў можна перадаць з дапамогай іншых слоў ці знакаў. Слова-фермент *значыць*, у гэтым сэнсе, падобна на слова-фермент *ну*: яно “падганяе” пошук значэння, гэтак жа як *ну* “падганяе” наогул любыя дзеянні. Калі ж справа адбываецца каля дошкі або падчас выступу, *значыць* – гэта яшчэ невялікая капсула часу. У спакойнай абстаноўцы падчас абмеркавання, гутаркі або спрэчкі выконвае толькі ролю сэнсавай звязкі» [37]. Адзначым, што элемент *значыцца* як адзін з варыянтаў замены *значыць* у маўленні ўзнікае спарадычна.

У запісах спантаннага маўлення слова *значыць* з’яўляецца найменш пашыраным дэсемантызаваным элементам. Гэты элемент зафіксаваны ў вусным маўленні 6 чалавек, прычым назіраем яго ўжыванне ў маўленні двух маладых людзей з групы «традыцыйных» носьбітаў беларускай мовы і чатырох – з групы гарадской моладзі. Слова ўжыта інфармантамі 3 і 12 разоў адпаведна. Прычым яно часта спалучаецца імі з іншымі дыскурсіўнымі словамі, напрыклад:

Калі няма+, то скрозь зу+бы скажу+ па-ру+ску, што мне трэ+ба. Калі мо+жна ма+гу пакі+нуць жа+лабу, што зна+чыць вось... (Яніна, 32 гады, мае ВА).

Такі+ малады+ га+рны хло+пчык там: “Ну что вам, де+вочки?” Ну а мы, зна+чыць, мы яго+ там ну я не па+мятаю, што мы тако+е замаўля+лі... (Яніна, 32 гады, мае ВА).

А і ты+я... з дачко+й ля+жала ў бальні+цы, у ве+расні ў траўматало+гіі, зна+чыць, і до+ктар ро+біць абхо+д ра+ніцай (Яніна, 32 гады, мае ВА).

У прыкладах зробленых запісаў слова *значыць* не ўказвае на паслядоўнасць разваг, але «падганяе», звязвае ў адно цэлае думкі моўцы.

2.4 Аналіз запісаў

Даследаванне частотнасці ўжывання найбольш пашыраных у маўленні моладзі дыскурсіўных слоў (*вось* / *вот*, *значыць*, *да*, *то бок*, *як бы*) на прыкладзе зробленых запісаў дазваляе зрабіць пэўныя высновы. Пры падліку частотнасці ўжывання ў маўленні дэсемантызаваных элементаў улічвалася іх выкарыстанне кожным з дванаццаці інфармантаў. Атрыманыя вынікі былі пераведзены ў працэнты і адлюстраваны ў табліцы 1 «Частотнасць ужывання дыскурсіўных слоў у моладзевым гутарковым маўленні» (гл. ніжэй).

Падлік частотнасці ўжывання кожным інфармантам дэсемантызаваных элементаў *вось*, *як бы*, *вот*, *да*, *то бок*, *значыць* паказаў, што ў большасці выпадкаў яны з'яўляюцца дыскурсіўнымі словамі. Пры гэтым у вусным маўленні некаторых інфармантаў назіраецца празмернае ўжыванне пэўных лексем, што дае падставы кваліфікаваць іх як словы-паразіты. Так, інфарманты № 3, 4, 5, 6, 7, 12 шырока выкарыстоўваюць у сваім спантаным маўленні элемент *вось*, частотнасць ужывання якога складае больш за 1 % : 1,68 % (Максім, 27 гадоў, мае ВА), 1,18 % (Ірына, 27 гадоў, мае ВА), 2,7 % (Алена, 18 гадоў, студэнтка), 1,08 % (Марыя, 28 гадоў, мае ВА), 4,09 % (Дзмітрый, 18 гадоў, студэнт) і 2,79 % (Юлія, 17 гадоў, студэнтка) ад агульнай колькасці словаўжыванняў. Відавочна, што інфармант № 7 (студэнт, які сацыялізаваўся ў гарадскім асяроддзі) ужывае элемент *вось*, што не мае ніякай сэнсавай нагрузкі, неўсвядомлена, парушаючы тым самым чысціню маўлення. А *вось* вуснае спантаннае маўленне інфармантаў № 8, 9 і 10 прыцягвае ўвагу адноснай чысцінёй: частотнасць ужывання дыскурсіўных слоў у іх складае 0,69 % (Паліна, 18 гадоў, студэнтка), 0,20 % (Агата, 23 гады, мае ВА) і 0,98 % (Яніна, 32 гады, мае ВА).

Як паказвае прааналізаваны матэрыял, найбольш «папулярнымі» дыскурсіўнымі словамі ў маўленні «традыцыйных» беларускамоўных маладых людзей з'яўляюцца дэсемантызаваныя элементы *вось* і *як бы*, найменш «папулярнымі» – *то бок* і *значыць*. Пры гэтым толькі адзін «традыцыйны» інфармант ужыў усе прааналізаваныя намі дэсемантызаваныя словы (дзяўчына, якая мае ВА).

Падобную сітуацыю назіраем і ў адносінах да маўлення маладых людзей, якія сацыялізаваліся ў гарадскіх умовах: самым пашыраным словам з'яўляецца *вось*, найменш пашыраным – *значыць*. Заўважым, што ў гэтай групе інфармантаў усе прааналізаваныя намі элементы таксама ўжыў толькі адзін чалавек (дзяўчына з ВА, якая сацыялізавалася ў гарадскіх абставінах).

У адносінах да спалучэння *то бок* адзначым, што яго ўжылі ў спантанным маўленні толькі тыя інфарманты, якім больш за 20 гадоў, прычым усе яны – асобы жаночага полу. Пры гэтым дзве дзяўчыны з’яўляюцца «традыцыйнымі» носьбітамі беларускай мовы.

Аналіз запісаў паказаў, што адукацыя, у прынцыпе, не ўплывае на ўзровень культуры маўлення, паколькі кожны інфармант падчас камунікавання ўжыў пэўныя дыскурсіўныя словы (або нават словы-паразіты), якія так ці іначай загрузваюць маўленне.

Варта адзначыць, што найбольшая частотнасць ужывання дыскурсіўных слоў зафіксавана ў маўленні васьмнаццацігадовага хлопца – «новага» носьбіта (4,46 % ад усіх словаформаў (Дзмітрый, 18 гадоў, студэнт)), найменшая – у маўленні васьмнаццацігадовай дзяўчыны (0,69 % (Паліна, 18 гадоў, студэнтка)), якая таксама сацыялізавалася ў гарадскім асяроддзі. Прычым яны ўжылі аднолькавыя дыскурсіўныя словы: *вось, вот, да* (апошняе па частотнасці выкарыстання пераважае ў маўленні дзяўчыны). Зыходзячы з гэтага можна зрабіць выснову, што ўжыванне дэсемантызаваных элементаў у пэўнай ступені залежыць ад таго, наколькі асоба эмацыянальная.

Такім чынам, у вусным маўленні маладых людзей, для якіх беларуская мова з’яўляецца роднай, і тых, якія пачалі ўжываць яе штодзённа адносна нядаўна, прасочваецца агульная тэндэнцыя ўжывання дыскурсіўных слоў. Пры гэтым трэба звярнуць увагу на тое, што ўсе прааналізаваныя дэсемантызаваныя элементы ўжываюцца ў залежнасці ад індывідуальных асаблівасцей (асяроддзя сацыялізацыі, узросту, атачэння і г. д.) і ад моўнага чуцця інфарманта, а частотнасць іх ужывання вызначаецца спарадычнасцю.

Таблиця 1 – Частотнасть уживання дискурсіюних слоў у моладзевым гутарковым маўленні

Інфармант		Кол-ць слова- ўжы- ванняў	Вось		Як бы		Вот		Да		То бок		Значыць		Усяго	
№	узрост, пол, асяроддзе сацыялізацыі, адукацыя		Кол- ць	%	Кол- ць	%	Кол- ць	%	Кол- ць	%	Кол- ць	%	Кол- ць	%	Кол- ць	%
1	27, ж., г., ВА	4461	6	0,13	41	0,91	0	0	3	0,07	28	0,63	0	0	78	1,74
2	20, м., в., без ВА	4295	33	0,77	33	0,77	5	0,12	4	0,09	0	0	0	0	75	1,75
3	27, м., г., ВА	5124	86	1,68	0	0	21	0,41	1	0,02	0	0	6	0,12	114	2,23
4	27, ж., в., ВА	4253	50	1,18	24	0,56	34	0,80	13	0,30	3	0,07	2	0,05	126	2,96
5	18, ж., г., студэнтка	2330	63	2,70	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0,04	64	2,74
6	28, ж., г., ВА	2304	25	1,08	5	0,22	3	0,13	1	0,04	0	0	1	0,04	35	1,51
7	18, м., г., студэнт	2660	109	4,09	0	0	3	0,11	7	0,26	0	0	0	0	119	4,46
8	18, ж., г., студэнтка	3776	14	0,37	0	0	1	0,03	11	0,29	0	0	0	0	26	0,69
9	23, ж., г., ВА	2956	4	0,13	0	0	0	0	2	0,07	0	0	0	0	6	0,20
10	32, ж., г., ВА	3621	22	0,60	2	0,05	5	0,14	2	0,05	1	0,03	4	0,11	36	0,98
11	21, м., в., студэнт	3798	36	0,95	4	0,10	2	0,05	4	0,10	0	0	1	0,03	47	1,23
12	17, ж., г., студэнтка	1434	40	2,79	2	0,14	0	0	0	0	0	0	0	0	42	2,93

На сучасным этапе развіцця лінгвістыкі значную ўвагу звяртае на сябе пытанне культуры маўлення моладзі, бо менавіта моладзь імкліва рэагуе на навакольныя з'явы і падзеі, што знаходзіць сваё адлюстраванне і ў мове. Для інтэлігентнага чалавека культура мовы (маўлення) з'яўляецца істотнай праявай яго адукаванасці. Да таго ж, культурнае маўленне забяспечвае эфектыўнасць камунікацыі, а маўленчая культура выяўляе ступень развіцця камунікатыўных навыкаў.

Чысціня маўлення часцей за ўсё парушаецца праз частае недарэчнае ўжыванне збытکوўных слоў. Зыходзячы з вынікаў праведзенага аналізу запісаў спантаннага маўлення можна зрабіць наступныя высновы:

- выкарыстанне таго або іншага дыскурсіўнага слова залежыць ад індывідуальнага вуснага маўлення інфарманта;
- самым частотным дэсемантызаваным элементам у зробленых запісах з'яўляецца слова *вось*: яно ўжываецца ўсімі інфармантамі (прычым адным з іх настолькі часта і недарэчна, што яго можна кваліфікаваць як слова-паразіт);
- 8 з 12 інфармантаў даволі актыўна выкарыстоўваюць у маўленні дэсемантызаваны элемент *вот*, які мае такую ж нагрузку, як і слова *вось*, што сведчыць пра спарадычнасць маўлення;
- усе інфарманты ўжываюць дыскурсіўныя словы перш за ўсё з мэтай запоўніць паўзы, якія ўзнікаюць ў маўленні (паколькі гэта была размова ў форме інтэрв'ю, і суразмоўца не ведаў пытанні) або выкарыстоўваюць іх неўсвядомлена.

ЗАКЛЮЧЭННЕ

Сёння вуснае (у тым ліку спантаннае) маўленне з'яўляецца аб'ектам пільнай увагі і вывучэння мовазнаўцаў і службыць тым матэрыялам, на якім можна прасачыць маўленчыя стратэгіі ў нашай штодзённай камунікацыі. Аднак адпаведна аналіз жывога гутарковага маўлення носьбітаў беларускай літаратурнай мовы з'яўляецца надзённай задачай беларускай лінгвістыкі. Аднак пытанні, звязаныя з гэтай сферай мовазнаўства, высветлены не ў поўным аб'ёме.

Аналіз навуковых крыніц па тэме даследавання паказаў, што паняцці *вуснае маўленне*, *гутарковае маўленне*, *спантаннае маўленне* ў рускай і беларускай лінгвістыцы вывучаны на розных узроўнях. У айчынным мовазнаўстве ў параўнанні з рускім было зроблена менш захадаў да вывучэння пералічаных феноменаў. Варта адзначыць, што дэфініцыя паняцця залежыць ад суб'ектыўнага разумення даследчыкамі лінгвістычных або пазамоўных прымет самой з'явы. Праз недастатковую ступень вывучанасці феномена вуснага маўлення ў беларускай лінгвістычнай навуцы на сучасным этапе гэтая з'ява застаецца тэрміналагічна неакрэсленай, у той час як расійскія навукоўцы размяжоўваюць паняцці *вуснае*, *гутарковае*, *спантаннае маўленне*. Звязана гэта перш за ўсё з тым, што традыцыі вывучэння «жывога» маўлення ў рускай лінгвістыцы больш працяглыя і глыбокія, а значыць больш разнастайныя і па колькасці закранутых праблем, і па колькасці публікацый па спрэчных пытаннях такога маўлення, і па колькасці сфарміраваных навуковых школ і цэнтраў, а тым самым – адрозных падыходаў да вывучэння пазначанага маўленчага феномена.

Не існуе адзінага падыходу і ў вызначэнні тэрміналагічнага абазначэння тых адзінак, якія ў выніку частага ўжывання страцілі семантычны змест і парушаюць чысціню маўлення. Гэта так званыя «пустыя часціцы», «незнамянальная лексіка», «устаўныя элементы», «словы-заменнікі», «словы-ферменты», «дэсемантызаваныя элементы», «дыскурсіўныя словы» і інш. Пры гэтым найбольш шырока ў лінгвістычным дыскурсе пашыраны тэрміны «дыскурсіўныя словы» і «дэсемантызаваныя элементы». Нягледзячы на тое, што гэтыя адзінкі неаднаразова становіліся аб'ектам лінгвістычных даследаванняў, многія пытанні, звязаныя з прыродай такіх слоў, да гэтага часу застаюцца дыскусійнымі. Спробы класіфікацыі гэтых элементаў не дазволілі прыйсці да агульнапрынятага меркавання наконт іх статусу.

Даследаванне дае падставы сцвярджаць, што ў апошнія дзесяцігоддзе асабліваю ўвагу лінгвістаў прыцягвае феномен існавання «новамоўцаў», або «новых» носьбітаў мовы. Адносна беларускай моўнай сітуацыі гаворка ідзе пра тых беларускамоўных маладых людзей, якія выхаваны ў гарадскіх рускамоўных

сем'ях, але ў штодзённым жыцці стараюцца гаварыць па-беларуску не толькі ў атачэнні сваіх аднадумцаў, але і ў іншых сітуацыях гарадскога жыцця. Гэтыя носьбіты, паводле меркавання даследчыкаў, адрозніваюцца ад беларускамоўных носьбітаў, якія выраслі ў вёсцы, гаварылі на дыялекце або на літаратурнай беларускай мове, закончылі беларускамоўныя школы і пад., непасрэдна моўнымі сродкамі, якім яны аддаюць перавагу ў сваім маўленні па-беларуску, а таксама ўспрыманнем самой беларускай мовы і разуменнем яе функцыі, арыентацыяй пераважна на *тарашкевіцу*.

Адметныя рысы маўлення «новых» носьбітаў так ці інакш закраналіся ў шэрагу публіцыстычных і навуковых артыкулаў, якія грунтаваліся на матэрыялах СМІ, інтэрнэту і сацыялінгвістычнага апытання. Аднак у прасторы інтэрнэту (у блогах, на пэўных сайтах, пляцоўках і пад.) дыскусіі аб ужыванні ў маўленні моладзі тых ці іншых моўных сродкаў былі і застаюцца актуальнымі. Так, у цэнтры ўвагі лінгвістаў знаходзяцца тыя лексічныя асаблівасці маўлення «новых носьбітаў», якія яшчэ нядаўна разглядаліся як навацыі ў беларускай мове. Сярод іх: ужыванне паланізмаў (*выбітны* замест *выдатны*, *самаход* замест *аўтамабіль*, *слынны* замест *славыты* і г. д.); тэндэнцыя да абеларушвання запазычаных лексем (*Іван Жяхлівы* замест *Іван Грозны*, *Пятро I* замест *Пётр I*, *Вялікая Брытанія* замест *Вялікабрытанія* і інш.); з'яўленне беларускамоўных жаргонных слоў (*страшкі* 'фільмы жахаў', *гуртажытак* 'інтэрнат' і г. д.); стварэнне калек для замены іншамовных слоў (*брухамоўца* замест *чэрававяшчальнік*, *хмарачос* замест *небаскроб* і інш.); варыянтнасць у выбары лексічнай адзінкі (*званіць* і *тэлефанаваць*, *імпрэза* і *мерапрыемства*, *гарбата* і *чай*, *напітак* і *напой* і інш.); ужыванне дыялектызмаў і прастамовных слоў (*хрост* замест *хрышчэнне*, *пералёк* замест *перапуд*, *мейсца* замест *месца*, *ёсца* замест *ёсць* і г. д.).

На аснове вывучанай тэарэтычнай літаратуры па тэме даследавання, аналізу запісаў спантаннага маўлення і яго расшыфровак можна сцвярджаць, што дэсемантызаваныя лексічныя адзінкі ў маўленні адлюстроўваюць працэс спараджэння выказвання. На першы погляд, такія словы ўспрымаюцца як абсалютна непатрэбныя, якія загрузваць нашу маўленне. Але разам з тым яны бяруць удзел у рытмічнай арганізацыі выказвання і ствараюць моўны партрэт удзельнікаў камунікацыі, а таксама могуць выконваць функцыю хезітацыі.

Пры падліку частотнасці ўжывання кожным інфармантам элементаў *вошь*, *як бы*, *вот*, *да*, *то бок*, *значыць* было выяўлена, што пералічаныя элементы ў большасці выпадкаў з'яўляюцца дыскурсіўнымі словамі. Працэнт іх выкарыстання ў вусным маўленні інфармантаў вар'іруецца ад 0,20 % (Агата, 23 гады, мае ВА) да 4,46 % (Дзмітрый, 18 гадоў, студэнт) ад агульнай колькасці словаўжыванняў.

Дэсемантызаваныя элементы, што сустрэліся ў спантанным гутарковым маўленні нашых інфармантаў, у сваёй большасці функцыянуюць у якасці хезітатараў. Іх ужыванне прасочваецца ў маўленні як «традыцыйных», так і «новых» носбітаў беларускай мовы. Аналіз расшыфраваных запісаў выявіў самую пашыраны дэсемантызаваны элемент – *вось*. У вусным спантанным маўленні некаторых інфармантаў назіраецца празмернае ўжыванне слова *вось*, што дае падставы кваліфікаваць яго як слова-паразіт, якое не мае ніякай сэнсавай нагрузкі, ужываецца неўсвядомлена і парушае чысціню маўлення, напрыклад: *Мо+ва, па-пе+рае. Ну вось такі+я вось... Музе+й, ма+быць. Не, ну тако+е сабе+, кане+шне... Такі+я, дзе Вы ба+чылі калі+сьці там вось, напры+клад, вось ёсць відары+с, пашто+ўка, там што+сьці намалява+на. І вось з#йе+здзілі б, уба+чылі* (Дзмітрый, 18 гадоў, студэнт).

Найбольш частотнымі дыскурсіўнымі словамі ў маўленні «традыцыйнай» беларускамоўнай моладзі з'яўляюцца *вось* і *як бы*, найменш пашыранымі – *то бок* і *значыць*. Пры гэтым толькі адзін так званы «традыцыйны» інфармант ужыў усе прааналізаваныя намі дэсемантызаваныя словы.

Сярод «новых» носбітаў беларускай мовы самым пашыраным дэсемантызаваным элементам з'яўляецца *вось*, найменш пашыраным – *значыць*. У гэтай групе інфармантаў усе прааналізаваныя намі словы таксама ўжыў толькі адзін чалавек.

Заўважым, што ўзровень культуры маўлення, у прынцыпе, не залежыць ад адукацыі, паколькі кожны інфармант падчас камунікавання ўжыў пэўныя дыскурсіўныя словы або словы-паразіты, што парушаюць чысціню маўлення. Таксама адзначым, што частотнасць ужывання той або іншай лексемы вызначаецца спарадычнасцю, а ўсе вышэйпералічаныя дэсемантызаваныя элементы ўжываюцца ў залежнасці ад індывідуальных асаблівасцей і ад густу інфарманта.

Такім чынам, даследаванне адметнасцей спантаннага маўлення ў беларускай лінгвістыцы патрабуе яшчэ грунтоўнай распрацоўкі і ўкладання корпусу такіх запісаў з іх расшыфроўкай.

СПІС ВЫКАРЫСТАНАЙ ЛІТАРАТУРЫ

1. Багамолава, А. М. Стылістыка і культура беларускага маўлення: вучэб. дап. / А. М. Багамолава, Г. К. Семянькова. – Мінск, 2011. – 316 с.
2. Баранов, А. Н. Путеводитель по дискурсивным словам русского языка / А. Н. Баранов, В. А. Плунгян, Е. В. Рахилина. – М. : Помовский и партнеры, 1993. – 205 с.
3. Богданова, Н. В. Живые фонетические процессы русской речи: пособие по спецкурсу / Н. В. Богданова. – СПб. : Фил. фак. СПбГУ, 2001. – 186 с.
4. Вахтин, Н. Б. Исчезновение языка и языковая трансформация: заметки о метафоре «языковой смерти» / Н.Б. Вахтин // Типология. Грамматика. Семантика. К 65-летию Виктора Самуиловича Храковского. – СПб. : Наука, 1998. – С. 115–130.
5. Виноградов, В. В. Понятие внутренних законов развития языка в общей системе марксистского языкознания / В. В. Виноградов // Вопр. языкознания. – 1952. – № 2. – С. 3–43.
6. Вялічка, Я. В. Дэсемантызаваныя элементы: праблемы вызначэння сутнасці тэрміна / Я. В. Вялічка // Весн. Бел. дзярж. ун-та. Сер. 4, Філалогія. Журналістыка. Педагогіка. – 2015. – № 3. – С. 43–46.
7. Дискурсивные слова русского языка: опыт контекстно-семантического описания; под ред. К. Киселевой и Д. Пайара. – М. : Метатекст, 1998. – 444 с.
8. Запрудскі, С. М. Стаўленне да некаторых інавацый беларускай літаратурнай мовы (паводле дадзеных сацыялінгвістычнага апытання) / С. М. Запрудскі. – W. : Studia Białorutenistyczne. 2, 2008. – С. 303–327.
9. Земская, Е. А. Русская разговорная речь: лингвистический анализ и проблемы обучения / Е. А. Земская. – М. : Русский язык, 1979. – 240 с.
10. Земская, Е. А. О понятии «разговорная речь» / Е. А. Земская // Русская разговорная речь: сб. науч. тр. / под ред. О. Б. Сиротининой. – Саратов, 1970. – С. 3–17.
11. Земская, Е. А. Русская разговорная речь. Общие вопросы. Словообразование. Синтаксис / Е. А. Земская, М. В. Китайгородская, Е. Н. Ширяев. – М.: Наука, 1981. – 276 с.
12. Инфантова, Г. Г. Очерки по синтаксису современной русской разговорной речи / Г. Г. Инфантова. – Ростов-на-Дону: Ростов. гос. пед. ин-т., 1973. – 133 с.
13. Кибрик, А. Е. Очерки по общим и прикладным вопросам языкознания / А. Е. Кибрик. – М. : Изд-во МГУ, 1992.

14. Лаптева, О. А. Разговорная речь / О. А. Лаптева // Большой энциклопедический словарь. Языкознание / Большая рос. энцикл. ; под ред. В. Н. Ярцевой. – М. : Большая Рос. Энцикл., 2000. – С. 407–408.
15. Лингвистический энциклопедический словарь / под ред. В. Н. Ярцева. – М. : Совет. энцикл., 1990. – 626 с.
16. Лукашанец, А. А. Сацыялінгвістычныя аспекты моўных арыентацый білінгваў / А. А. Лукашанец // Язык и социум: материалы III Междунар. науч. конф., Минск : Выдавецкі цэнтр БДУ, 2000. – С. 70–73.
17. Макаров, М. Л. Основы теории дискурса. – М. : ИТДГК «Гнозис», 2003. – 280 с.
18. Разлогова, Е. Э. К вопросу о специфических употреблениях модальных слов: слова-паразиты в русской и французской речи // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 9, Филология. – 2003. – № 6. – С. 152–169.
19. Рамза, Т. Р. Беларускае гутарковае маўленне: сучасны стан / Т. Р. Рамза – Минск : Вышэйшая школа, 2011. – 221 с.
20. Рамза, Т. Р. Городские белорусскоязычные: новый путь от «точки невозврата»? / Т. Р. Рамза // *Philologica Slavica Vindobonensia*. – Berlin, Bern, Bruxelles, New York, Oxford, Warszawa, Wien : Peter Lang, 2018. – Bd. 5. – С. 193–204.
21. Рамза, Т. Р. Между реальностью и игрой, или «новые» носители белорусского языка и их речь // *Język i tekst w ujęciu strukturalnym i funkcjonalnym: Księga jubileuszowa dedykowana Panu Prof. A. Kiklewiczowi z okazji 60. Urodzin* / Pod red. A. Dudziaka i J. Orzechowskiej. – Olsztyn 2017. – С. 359–368.
22. Садоўскі, П. В. Моўныя інавацыі 90-х гадоў у мове беларускіх недзяржаўных выданняў / П. В. Садоўскі // Беларуская мова: шляхі развіцця, кантакты, перспектывы: матэрыялы III Міжнар. Кангрэса беларусістаў, Минск : Беларус. кнігазбор, 2001. – С. 222–234.
23. Сиротинина, О. Б. Русская разговорная речь: пособие для учителя / О. Б. Сиротинина. – М. : Просвещение, 1983. – 79 с.
24. Словарь структурных слов русского языка / под ред. В. В. Морковкина. – Москва : Изд-во альм. «Лазурь», 1997. – 422 с.
25. Сямешка, Л. І. [Рэцэнзія] / Л. І. Сямешка // Весн. Беларус. дзярж. ун-та. Сер. 4, Філалогія. Журналістыка. Педагогіка. – 2015. – № 2. – С. 119 – 122. – Рэц. на кн.: Рамза, Т. Р. Беларускае гутарковае маўленне ў славянскім кантэксце / Т. Р. Рамза – Минск : Выдавецкі цэнтр БДУ, 2014. – 255 с.
26. Сямешка, Л. І. Сацыяльна-палітычныя аспекты функцыянавання беларускай літаратурнай мовы ў другой палове XX ст. / Л. І. Сямешка // Беларуская мова ў другой палове XX стагоддзя: матэрыялы Міжнар. навук. канф. – Минск: Выдавецкі цэнтр БДУ, 1998. – С. 38–48.

27. Фонетика спонтанной речи / Л. В. Бондарко [и др.] ; под ред. Н. Д. Светозаровой. – Л. : Ленинградский ун-т, 1988. – 248 с.
28. Шведова, Н. Ю. Очерки по синтаксису русской разговорной речи / Н. Ю. Шведова – М. : Азбуковник, 2003 – Изд-е стереотипное. – 378 с.
29. Шимчук, Э. Г. Словарь русских частиц / Э. Г. Шимчук, М. Г. Щур. – Франкфурт на Майне, 1999. – 423 с.
30. Аблажэй, А. «Прышпільная» мова, або Небяспека сыходзіць ад гарачых прыхільнікаў беларушчыны [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу: <https://nn.by/?c=ar&i=109911>. – Дата доступу: 03.11.2018.
31. Борисова, Е. Г. Дискурсивные слова и референция в процессе понимания сообщения [Электронны рэсурс]. Рэжым доступу: <http://www.dialog-21.ru/digests/dialog2014/materials/pdf/BorisovaEG.pdf>. – Дата доступу: 04.02.2018.
32. Дараган, Ю. В. Функции слов-«паразитов» в русской спонтанной речи [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу: <http://www.dialog-21.ru/digest/2000/articles/daragan/>. – Дата доступу: 31.01.2018.
33. Еремина, И. С. Установление английских эквивалентов русского как бы [Электронны рэсурс]: автореф. дис. ... канд. фил. наук : 10.02.20 / И. С. Еремина ; ПГЛУ. – Пятигорск, 2005. – 9 с. – Рэжым доступу: <http://www.dslib.net/sravnit-jazykoved/ustanovlenie-anglijskih-jekvivalentov-russkogo-kak-by.html>. – Дата доступу: 30.01.2018.
34. Жабин, Д. В. Формальные признаки спонтанной речи говорящего в ситуации стресса [Электронны рэсурс]: автореф. дис. ... канд. фил. наук: 10.02.19 / Д. В. Жабин ; ВГУ. – Воронеж, 2006. – 12 с. – Рэжым доступу: <http://www.dslib.net/jazyko-znanie/formalnye-priznaki-spontannoj-rechi-govorjawego-v-situacii-stressa.html>. – Дата доступу: 20.10.2018.
35. Захаров, Л. М. Для чего нужен звучащий словарь дискурсивных слов русского языка [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу: <http://studydoc.ru/doc/521478/dlya-chego-nuzhen-zvuchashhij-slovar.-diskursivnyh-slov-russkogo>. – Дата доступу: 01.02.2018.
36. Звуковой корпус русского языка [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу: https://studwood.ru/982883/literatura/zvukovoy_korpus_russkogo_yazyka. – Дата доступу: 06.10.2018.
37. Кокарев, С.С. О словах-ферментах русского разговорного языка [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу: https://studopedia.ru/15_47658_o-slovah-fermentah-russkogo-razgovornogo-yazika-skokarev.html. – Дата доступу: 01.02.2018.
38. Левонтина, И. Б. О словах-паразитах [Электронны рэсурс] / И. Б. Левонтина // Рус. язык. – 2004. – № 15. – Рэжым доступу: <http://rus.1september.ru/article.php?ID=200401501>. – Дата доступу: 04.02.2018).

39. Лингвистический энциклопедический словарь [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу: <https://les.academic.ru/966/%D0%A0%D0%B5%D1%87%D1%8C>. – Дата доступу: 29.10.2018.
40. Нацыянальны статыстычны камітэт Рэспублікі Беларусь [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу: http://www.belstat.gov.by/upload-belstat/upload-belstat-pdf/perepis_2009/5.8-0.pdf. – Дата доступу: 07.10.2018.
41. Нацыянальны статыстычны камітэт Рэспублікі Беларусь [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу: http://www.belstat.gov.by/upload-belstat/upload-belstat-pdf/perepis_2009/5.9-0.pdf. – Дата доступу: 07.10.2018.
42. Новый словарь методических терминов и понятий (теория и практика обучения языкам) [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу: https://methodological_terms.academic.ru/294/%D0%93%D0%9E%D0%92%D0%9E%D0%A0%D0%95%D0%9D%D0%98%D0%95. – Дата доступу: 29.10.2018.
43. Петрунина, С. П. Информационный шум в устной спонтанной коммуникации: слова-паразиты [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу: <https://psibook.com/linguistics/informatsionnyy-shum-v-ustnoy-spontanoy-kommunikatsii-slova-parazity.html>. – Дата доступу: 02.02.2018.
44. Плунгян, В. А. «Ну» – одно из древнейших индоевропейских слов [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу: <https://postnauka.ru/talks/27774>. – Дата доступу: 03.02.2018.
45. Плунгян, В. А. Дискурсивные слова [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу: <https://postnauka.ru/faq/8572>. – Дата доступу: 03.01.2018.
46. Российский гуманитарный энциклопедический словарь [Электронны рэсурс] : в 3 т. – М. : Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2002. – Рэжым доступу: https://humanities_dictionary.academic.ru/624/Хезитация. – Дата доступу: 01.02.2018.
47. Свободная энциклопедия Википедия [Электронны рэсурс]. Рэжым доступу: [https://ru.wikipedia.org/wiki/Агглютинация_\(лингвистика\)](https://ru.wikipedia.org/wiki/Агглютинация_(лингвистика)). – Дата доступу: 05.02.2018.
48. Свободная энциклопедия Википедия [Электронны рэсурс]. Рэжым доступу: <https://ru.wikipedia.org/wiki/Слова-паразиты>. – Дата доступу: 03.02.2018.
49. Свободный словарь Викисловарь [Электронны рэсурс]. Рэжым доступу: <https://ru.wiktionary.org/wiki/вот>. – Дата доступу: 23.02.2018.
50. Свободный словарь Викисловарь [Электронны рэсурс]. Рэжым доступу: <https://ru.wiktionary.org/wiki/значит>. – Дата доступу: 23.02.2018.
51. Свободный словарь Викисловарь [Электронны рэсурс]. Рэжым доступу: https://ru.wiktionary.org/wiki/как_бы. – Дата доступу: 05.02.2018.

52. Силицкий, В. Молодёжь не хочет говорить по-белорусски [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу: <http://www.sn-plus.com/culture/322-2009-11-18-21-32-24.html>. – Дата доступу: 07.10.2018.

53. Языковая и политическая ориентация молодых совершеннолетних белорусов: между русским и белорусским – между Востоком и Западом / Г. Хентшель [и др.]. [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу: <http://elib.bsu.by/bitstream/123456789/169524/1/57-76.pdf>. – Дата доступу: 07.10.2018.

54. UNESCO Atlas of the World's Languages in Danger [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу: <http://www.unesco.org/languages-atlas/index.php?hl=en&page=atlasmap>. – Дата доступу: 20.10.2018.

55. Woolhiser, Curt. New Speakers of Belarusian: Metalinguistic Discourse, Social Identity, and Language Use / Curt F. Woolhiser [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу: http://www.academia.edu/4611831/New_Speakers_of_Belarusian_Metalinguistic_Discourse_Social_Identity_and_Language_Use. – Дата доступу: 07.10.2018.

56. Wierzbicka, A. Cross-cultural pragmatics. The semantics of human interaction / A. Wierzbicka. – Berlin : Mouton de Gruyter, 1991. – 502 с.

Прыклады расшыфраваных запісаў

Ю.: Гэ+та склада+нае пыта+нне, бо сямійя+ ў міне+ ру=скамо+ўная. аа Так, аа гэ+та ну, напэ+ўна, здзіўле+нне выкліка+е. Я ве+даю, што мно+гія лю+дзі лі+чаць, што менаві+та ў белару=скамо+ўным асяро+ддзі паві+нны быць белару=скамо+ўныя дзе+ці, вось, але+ ну як+ бы, яна+ адно+сна ру=скамо+ўная, таму+ што ба+цька ў міне+ аа з Брэ+сцкай во+бласці, а навуча+нне было+ ца+лкам на белару+скай мо+ве, у бэдэу+ ён паступі+ў такса+ма аа на белару+скі пато+к, аамм ма+ці ў міне+ ру=скамо+ўная, на жа+ль, вось. Але+ аа я ні ве+даю, як так атрыма+лася, напэ+ўна, дзя+куючы алімпіа+днай плы+ні, вось, таму+ што аа ну не+як белару+ская мо+ва ў міне+ атрыма+лася, што до+брыя адно+сіны з#йёй з са+мага пача+тку і пасля+ міне+ запрасі+лі на алімпіа+ду, і вось ў алімпіа+дным ру+ху я вось атры+мліваецца і перайшла+ ца+лкам на белару+скую мо+ву. аа Але+ сімійя+ ру=скамо+ўная, але+ ну мо+жна сказа+ць, што за+раз аа бацькі+ па-ці+ху па-тро+ху спрабу+юць па-белару+ску, і мне гэта+ ве+льмі прые+мна. {бэдэу – БДУ – Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт}

Т.: Зна+чыць, вы выхо+ўваліся ў ру=скамо+ўнай сяміі+ ?

Ю.: Так.

Т.: .., так? Але+ ў шко+ле вывуча+лі белару+скую мо+ву плюс алімпіа+дны рух.

Ю.: Так.

Т.: А шко+ла рускамо+ўная.

Ю.: А шко+ла рускамо+ўная.

Т.: І вы ўсё+ткі вы+рашылі стаць выкла+дчыкам белару+скай мо+вы?

Ю.: Так, кане+шне.

Т.: Гэ+та ціка+ва. А скажы+це, калі ла+ска, вось аа вы са шко+лы. Чым адро+зніваецца вось для ва+с [//] чым адро+зніваецца навуча+нне ў шко+ле і ва ўніверсітэ+це?

Ю.: Мне здае+цца, што ва ўніверсітэ+це больш ціка+ва як+ бы. Я сябе+ за+раз лаўлю+ на ду+мцы, што, му+сіць, аа тут не+як [//] не+йкая така+я сво=еасаблі+вая атмасфе+ра. Па-пе+ршае, аа таму+ што аа бо+льш глыбо+кае навуча+нне менаві+та ў то+й сфе+ры, яка+я табе+ патрэ+бна, то+е, што табе+ падаба+ецца, вось аа бо+льш такі+я кампітэ+нтныя лю+дзі ў гэ+тым пла+не. аа Ну ні ве+даю, у ўніверсітэ+це мне падаба+ецца паку+ль што бо+льш.

В: Ну мо+жа калі+-небудзь і да на+с до+йдзець, але+ паку+ль што нічо+га чува+ць ні было+.

Т: Так, бу+ду спадзява+цца, што до+йдзе. А скажы+це, калі+ ласка, вось хто, на вашу+ ду+мку, сапра+ўдны белару+с? Ці мо+жна гавары+ць белару+с, сапра+ўдны белару+с, несапра+ўдны белару+с? Як Вы ду+маіце? У пры+цыпе, што зна+чыць быць белару+сам?

В: Ну, гэ+та такса+ма даво+лі тако+е склада+нае пыта+нне. Ну, для адны+х, кане+шне, нацыяна+льнасць ва+жную ро+лю ігра+е, але+... ааа Ёсць белару+с, па нацыяна+льнасці [-] карэ+нны белару+с, а грамадзяні+н Белару+сі. Ну вось я лічу+ гэ+та трэ+ба крыху+ адро+зніваць, бо мо+жа быць грамадзіні+н Белару+сі і які+-небудзь не+мец, мо+жа які+-небудзь і кіта+ец, які+ тут атрыма+ў грамадзя+нства і вы+вучыў белару+скую мо+ву, заціка+віўся культу+рай і асе+ў тут жыць. Ну гэ+та ўжо+ грамадзяні+н Белару+сі. А вось белару+с, які+ там з вё+скі ў го+рад перае+хаў, [-] гэ+та ўжо карэ+нны белару+с. Гэ+та ўжо па нацыяна+льнасці белару+с. Ну па мне+ так, ну трэ+ба крыху+ гэ+та...

Т: Размяжо+ўваць?

В: Так.

Т: А скажы+це, а вось мо+жа быць сапра+ўдны белару+с ці ўво+гуле белару+с без ве+дання мо+вы белару+скай?

В: Я лічу+, што не, але+ ну чалаве+к хаця+ бы паві+нен разуме+ць яе+.

Т: мг. Калі+ жыве+ тут.

В: Так. У міне+ ёсь знако+мыя, які+я там за ўсё белару+скае выступа+юць, але+ вот вось ну факты+чна не выкарысто+ўваюць белару+скай мо+вы. Там яны+ чы+ста па-ру+ску, але+ вось лю+бяць там паслу+хаць па-белару+ску, лю+бяць пачыта+ць па-белару+ску, лю+бяць там, ну...

Т: Таак. А скажы+це, вось яшчэ+ тако+е пыта+нне, калі+ б, напры+клад, у пры+нцыпе... Што Вы вось што ёсць тако+е, на Вашу+ ду+мку белару+скае, што адро+знівае нас ат йі+ншых. Напры+клад, калі+ б да Ва+с заме+жнікі прыезджа+юць ці прые+дуць, так, вось што б Вы ім тако+е паказа+лі б, ці што што б зрабі+лі, каб яны+ адчу+лі, што вось гэ+та белару+скае. У адро+зненне ад ру+скіх... напры+клад. Або+ там украі+нцаў ці не+мцаў.

В: Гэ+та ну... У цэ+лым гэ+та як+ бы паві+нна быць пыта+нне не склада+нае, але+ трэ+ба паду+маць, перш чым адказа+ць.

Т: Так, зго+дная/.

В: Тут... Што тут мо+жна? Гісто+рыей свае+й мо+жна бяско+нна до+ўга тут ганары+цца: і ўсяля+кія за+мкі, і слу+цкія паясы+, і там...